

॥ निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु ॥

शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

कौशिक व्याख्यानमाला

श्रीज्ञानदेव आणि दत्तसंप्रदाय

ब्रह्मश्री पं. दत्तमहाराज कवीश्वर

नोव्हेंबर १९८३

॥ निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु ॥

शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

कौशिक व्याख्यानमाला

श्रीज्ञानदेव आणि दत्तसंप्रदाय

ब्रह्मश्री पं. दत्तमहाराज कवीश्वर

नोव्हेंबर १९८३

मूल्य ६ रुपये

बलिप्रतिपदा, शके १९०५, दि. ५ नोव्हेंबर १९८३

प्रकाशक : वि. द. सरलष्कर, चिटणीस, शि. प्र. मंडळी, स. प. महाविद्यालय
परिसर टिळक रोड, पुणे ४११०३०

मुद्रक : य. गो. जोशी, आनंद मुद्रणालय, १५२३ सदाशिव, पुणे ४११०३०

प्रस्तावना

बृहन्महाराष्ट्र साखर कारखान्याचे संस्थापक स्वर्गीय चंद्रशेखर गोविंद आगाशे यांनी १९४६ साली आपले गोत्रपुरुष कौशिक ऋषी यांच्या नावाने व्याख्यानमाला सुरू करण्यासाठी वीस हजार रुपयांचा निधी पुणे येथील शिक्षण प्रसारक मंडळीच्या स्वाधीन केला.

या निधीतून वेद व ज्ञानदेव विषयावर व्याख्याने आयोजित होतात. या योजनेमागे सर परशुरामभाऊ महाविद्यालयाचे भूतपूर्व प्राचार्य वैकुंठवासी महाभागवत शं. वा. तथा सोनोपंत दांडेकर यांची प्रेरणा होती, आणि त्यांच्याच कारकीर्दीत ही योजना कार्यान्वित झाली. भारताच्या प्राचीन उज्ज्वल संस्कृतीचा परिचय नव्या पिढीला व्हावा हा या कौशिक व्याख्यानमालेचा हेतू.

कौशिक व्याख्यानमालेच्या विद्यमाने स. प. महाविद्यालयात डिसेंबर १६, १७ व १८, १९८१ या दिवशी बावीसावे ज्ञानसत्र संपन्न झाले.

त्रिल्यात दत्तयोगी श्रीगुलवणी महाराजांचे उत्तराधिकारी, श्रीवासुदेव निवास योगाश्रमाचे पीठाधीश पूजनीय श्रीदत्तमहाराज कवीश्वर हे या सत्राचे महनीय प्रवक्ते होते. दिनांक १८-१२-१९८१ रोजी सत्राधी सांगता झाली. अध्यक्षस्थानी भागवतोत्तम हरि भक्ति परायण श्रीधुंडामहाराज देगलूरकर होते. श्रीदत्तमहाराजांची तीनही व्याख्याने आणि श्रीधुंडामहाराजांचे अध्यक्षीय समारोपाचे भाषण ध्वनिमुद्रित करण्यात आले होते. या मुद्रित फितीवरून ही सर्व भाषणे स. प. महाविद्यालयातील लेखनिक-सेविका सौ. अपर्णा अवचट (कु. विद्या भणगे) यांनी परिश्रमपूर्वक आणि आस्थेने लिहून काढली. याबद्दल कौशिक व्याख्यानमाला सौ. अपर्णा अवचट (कु. भणगे) यांची आभारी आहे.

शिक्षण प्रसारक मंडळीच्या अनुज्ञेने श्रीदत्तमहाराजांची व्याख्याने - श्रीधुंडामहाराजांच्या अध्यक्षीय समारोपासह - ' श्रीवासुदेव निवास ' यामध्ये क्रमशः प्रसिद्ध झाली. आज ती व्याख्याने ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध होत आहेत.

प्रा. वि. द. सरलष्कर
चिठणीस
शिक्षण प्रसारक मंडळी

श्रीज्ञानदेव आणि दत्तसंप्रदाय

व्याख्यान पहिले - १६।१२।१९८९

विशालबुद्धी ज्ञानदेव

श्री ज्ञानदेव आणि दत्तसंप्रदाय या विषयाचा विचार तीन दिवसपर्यंत करावयाचा आहे. ज्ञानदेवांच्याबद्दल एका विशिष्ट दृष्टीने आजचा विचार होईल तो उपाधिप्रधान दृष्टी ठेवून होणार आहे; नंतरचा विचार पूर्णदृष्टीने करावयाचा आहे.

बुद्धितत्व—या बुद्धितत्त्वाबद्दल प्राचीन कालामध्ये आणि आजच्या कालामध्ये विचार करणारी आणि त्याचे प्राधान्य मानणारी विचारी अशी मंडळी पुष्कळ आहेत.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्ध.... असे व्यास महर्षीबद्दल गीतेच्या आरंभी वर्णन आहे. ज्ञानदेवांच्या बाबतीतही असेच सांगता येईल. भगवान शंकराचार्य महाराजही तसेच होऊन गेले आणि ज्ञानदेवांचे हे विशालबुद्धिस्वरूप आज मांडावयाचे आहे.

ज्ञानेश्वर हे भगवान विष्णु, निवृत्ति भगवान हर,....ही दृष्टी बाजूला ठेवून आज केवळ विशाल बुद्धिरूपाने ज्ञानदेवांच्या विषयी प्रतिपादन करायचे आहे. गीतेमध्ये 'निर्माणमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा । द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैर् गच्छन्ति मूढाः पदमव्ययं तत् ।' असे विशाल बुद्धीचे स्वरूप भगवान सांगत आहेत. दुसऱ्या अध्यायातील स्थितप्रज्ञाचे वर्णन हे विशाल बुद्धीचे स्वरूपवर्णन आहे. 'अद्वष्टा सर्वभूतानाम् मैत्रःकरुण एव च' हे वाराव्या अध्यायात भगवत्भक्ताचे वर्णन आलेले आहे, हेसुद्धा विशालबुद्धीचे स्वरूप आहे. चौदाव्या अध्यायातील गुणातीत वर्णन हेही विशाल बुद्धीचेच रूप आहे.

स्थितप्रज्ञता म्हणजे विशालबुद्धी ! बुद्धी ही वस्तुतः स्थित होऊ शकते किंवा नाही हाही एक प्रश्न आहे. बुद्धितत्त्व आणि अंतःकरण—तत्त्व म्हणून शास्त्रकारांनी मानलेले आहे. त्रिगुणात्मक बुद्धितत्त्व—सर्वच विश्व त्रिगुणात्मक असल्यामुळे बुद्धीमध्येही त्रिगुण आहेत. तीमध्ये रजोगुण आहे. रजोगुण असल्यानंतर चलं हि गुणवृत्तम्...या सिद्धांताप्रमाणे सर्वच पदार्थ चर आहेत.

बुद्धितत्त्वही चर असणार. मग ती प्रज्ञा स्थित कशी ? हा एक प्रश्न आहे तर सृष्टीच्या आरंभी सांख्यदर्शनाप्रमाणे सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः असे त्यांनी प्रकृतीचे वर्णन केले आहे. म्हणजे हे तिन्ही गुण सम स्थितीमध्ये असू शकतात, हे त्याच्यावरून स्पष्ट होते. प्रकृतिअवस्था म्हणजे तिन्ही गुणांची सम अवस्था आहे. जर त्याच्यामध्ये रजोगुण अधिक असेल तर प्रकृतिअवस्था मूळअवस्था असणेच शक्य नाही. मात्र मूळ अवस्था समस्थिती असू शकते. अशी ही समस्थिती, समता, स्थिरता, ही काही विशिष्ट प्रयत्नांनी आणता येणे शक्य आहे. प्रज्ञेचे स्थैर्य होऊ शकते. या दृष्टीने स्थितप्रज्ञ हेही लक्षण भगवंतांनी सांगितलेले आहे.

चंचलं ही मनः कृष्ण....अशी अर्जुनाने शंका घेतली आहे; पण मनाचे चांचल्य दूर करून बुद्धितत्त्वामध्ये स्थिरता आणता येईल असे भगवान स्पष्ट करित आहेत. ही सगळी विशालबुद्धीची लक्षणे मानायला हरकत नाही.

विचार निर्णय-पद्धती

ज्ञानदेवांनी ' ॐ नमोजी आद्या वेदप्रतिपाद्या जय जय स्वसंवेद्या आत्मरूपा' असे आरंभी मंगल केलेले आहे. नमस्कारात्मक मंगल केलेले आहे. आत्मरूपाला नमस्कार केलेला आहे आणि याच ओवीमध्ये विचाराच्या निर्णयाच्या पद्धतीही त्यांनी सुचविल्या आहेत. विचार प्रमाणपुरस्सर करावयाचा आहे.

अनुमान किंवा तर्क हे प्रधान प्रमाण मानले जाते. अनुमानाने ज्ञान होऊ शकते, करून घेता येते. हे प्रमाण सर्वमान्य आहे. त्यानंतर दुसरे शब्द प्रमाण, तिसरे अनुभवप्रमाण. बुद्धितत्त्व परिपक्व झाल्यानंतर तेच बुद्धितत्त्व प्रमाण होऊ शकते. ज्याला शास्त्रकारांनी आत्मतुष्टी म्हटले आहे ती आत्मतुष्टी हीही प्रमाण मानली गेलेली आहे. अनुभवही प्रमाण मानला गेला आहे. आत्मस्वरूपाबद्दल ज्ञानदेवांनी ही तिन्ही प्रमाणे प.हिल्या ओवीतच सूचित केली आहेत.

आद्या म्हणून संबोधन आहे, म्हणजे सर्वही कार्यांचे कारण आहे. आणि

हा कार्यकारण विचार मांडणे म्हणजेच अनुमान प्रमाण मांडणे. कोणत्याही त्रैयक किंवा आयुर्वेद शास्त्रामध्ये कार्यकारण भाव हेच अनुमानाचे निदर्शक ठावलेले असते. अमुक लक्षण असल्यानंतर त्यावरून अमुक रोग झाला आहे असे त्या रोगाचे ज्ञान त्या लक्षणावरून अभ्यासकाला कळू शकते, तर हे पहिले प्रमाण सर्वमान्य असे, त्याच्यामध्ये सुचविले असे म्हणता येईल. दुसरे शब्द प्रमाण. अनुमान प्रमाण—हे पूर्ण निर्णय करू शकते असे म्हणता येत नाही. हा सगळा विशालबुद्धीचा विकास आहे, विशालबुद्धीचे स्वरूप आहे. अनुमान प्रमाणही बुद्धीमध्ये पाहिजे. शब्दप्रमाणाचा विचारही बुद्धीनेच करता येतो. अनुभव तर बुद्धितत्त्वच आहे. ही जी तीन प्रमाणे ज्ञानदेवांनी सुचविली आहेत त्या तीनही प्रमाणांमध्ये बुद्धितत्त्व आहे, हे स्पष्ट आहे.

बुद्धितत्वानेच सर्वही विचार म्हणून आत्मवस्तूचाही विचार करता येतो. व तो या तीनही पद्धतींनी करता येतो. श्रुती, युक्ती आणि अनुभव ही तीनही प्रमाणे म्हणून ज्ञानदेवांनी सुचविली आहेत. याप्रमाणे आत्मवस्तूची सिद्धता करता येणे शक्य आहे. बुद्धितत्त्वाचे स्वरूप या तीनही प्रमाणांमध्ये अनुस्यूत आहे. अनुमान किंवा शब्द यांचा विचार करून शेवटी स्वयंसिद्ध असे बुद्धितत्त्व आहे; आत्मतत्त्व स्वसंवेद्य आहे; असे प्रतिपादन आहे. म्हणजे ज्ञानदेवांनी बुद्धितत्त्वाला प्राधान्य दिलेले आहे.

आरंभाला तर्क आणि वेद याच विचारांनी बुद्धीची पूर्णता असू शकते. आरंभाला बुद्धितत्त्व हे उपाधिरूप आहे. उपाधिरूपाच्या पुढे आपल्याला जायचे आहे. आत्मतत्त्व सूक्ष्म आहे. या आत्मतत्त्वापर्यंत जाण्याकरिता प्रत्यक्ष प्रमाणाचाही स्वीकार आवश्यक आहे. कारण अनुमानप्रमाण केवळ बुद्धीने करता येत नाही. त्यातील व्याप्ती सिद्ध करण्याकरिता प्रत्यक्षादी इतर प्रमाणांचा अवलंब करावा लागतो. आणि त्या सर्व प्रमाणांनी व्यक्तीचे ज्ञान सिद्ध झाल्यानंतर साध्याची अनुभूती होऊ शकते. हे व्याप्तिज्ञान बरोबर आहे की नाही याबद्दलच पुष्कळ वेळा वाद होऊ शकतो. शब्दांनी होणारे निर्णय समजण्यासाठी वक्त्यांचा अभिप्राय, वक्त्याचे तात्पर्य काय आहे हे बरोबर समजले गेले पाहिजे. तात्पर्यज्ञान व्यवस्थित यथार्थ झाले तर शब्दबोध यथार्थ होऊ शकतो. त्याच प्रमाणे व्याप्तिज्ञान अनुमानप्रमाणांमध्ये यथार्थ असेल तर त्याच्यापासून होणारी अनुभूती, तो निर्णय यथार्थ होय. ते सर्व यथार्थबुद्धीचे काम आहे. सगळ्याही शास्त्रकारांनी बुद्धितत्त्वाला फार महत्त्व दिलेले आहे.

उपनिषदामध्येसुद्धा ' दृश्यते अग्न्यया बुद्ध्या ' असे प्रतिपादन आहे. ही जी एक सूक्ष्म बुद्धी आहे, त्या बुद्धीला आत्मा दृश्य आहे, हे कळू शकते. म्हणजे त्या ठिकाणी आत्मवस्तूपर्यंत जाणारी बुद्धी आहे हे मान्य केले. जे खरे बुद्धिमान आहेत, ज्यांनी बुद्धितत्व पूर्ण विकसित केलेले आहे. ज्यांनी पूर्णता संपादन केलेली आहे—त्यांना कोणताच अविषय नाही. ' न खलु कश्चित् धीमतां अविषयो नाम ' असे कवि कुलगुरुंचे म्हणणे आहे.

सांख्यदर्शनात बुद्धितत्वाचे महत्त्व फार मोठे मानले आहे.

सर्वम् प्रति उपभोगं पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।

सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥

भोग किंवा अपवर्ग हे दोन्ही पदार्थ जगात आहेत. भोग किंवा अपवर्ग याचे वेगवेगळे अधिकारी असतील. पण भोगालासुद्धा बुद्धीची आवश्यकता आहे. ' सर्वं उपभोगम् पुरुषस्य बुद्धिः साधयती ' बुद्धितत्व नसेल तर उपभोग व्यवस्थित होऊ शकत नाही. शरीरमेव आत्मा, हा शरीरात्मवाद घेतला तरीसुद्धा शरीरापलीकडे काही नाही, पाठीमागे नाही पुढे नाही, असे म्हटले तर शरीराचे संरक्षण कसेही येन केन प्रकारेण वाटेल त्या दृष्टीने करायचे ठरवावे लागेल. तरीसुद्धा त्याला युक्ताहार विहार...हाच एक मार्ग आहे. या शरीरात्मवादा-मध्येही इतर काही अर्थवाद आहेत. शरीराचे संगोपन होणे इष्ट आहे. शरीरच आत्मा आहे असे ज्ञान आवश्यक आहे. त्याकरितासुद्धा बुद्धी विशाल करून तिचे अवलंबन करणे आवश्यक आहे असे भगवंत सांगतात. कोणतीही प्रमाणे मानायची नाहीत. प्रत्यक्षाशिवाय प्रमाण नाही. मग प्रमेय नाहीच नाही. कारण प्रमाण नाही तर प्रमेय नाही. तरीसुद्धा हयावेळेला हे सगळे स्वीकारण्यासाठीही बुद्धीची आवश्यकता आहे.

' सर्वम् उपभोगम् बुद्धिः साधयती ' हा एक सिद्धांतच आहे. त्याच्याही पलीकडे अपवर्गास बुद्धीची अत्यंत जरूरी आहे. ' प्रधान पुरुषान्तरम् सूक्ष्मं ' प्रधान व पुरुष यामधील भेद बुद्धीमुळे समजून येतो. पण ती बुद्धी मात्र बनवायची कशी, तयार कशी करायची, तिला पूर्णता कशी आणायची हा एक विचार आहे. त्यालासुद्धा बुद्धीचे सहाय्य घेतले पाहिजे. साधक अवस्थेमध्ये सुद्धा बुद्धी पाहिजे आणि साध्य पूर्णत्वाला नेण्यास, कार्य पूर्णत्वाला नेण्यास बुद्धीची तयारी पाहिजे. 'जेवी हिरेनी हिरा चिरीजे, तेवी मनेची मन धरिजे' असे एकनाथ महाराजांनी सांगितले आहे. हेच बुद्धितत्व त्याची अपूर्णावस्था जाणून त्याला

पूर्णावस्थेस नेष्यासही कारणीभूत आहे. म्हणून उद्धरेत् आत्मना आत्मानम्, यामध्ये भगवंतांनी हेच सांगितले आहे. येथे आत्मा शब्दाचा अर्थ बुद्धी असा आहे.

बुद्धीच आपली बंधू आहे, बुद्धीच आपला शत्रू आहे हेही भगवंत सांगतात. ' जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ' इथे बुद्धी अनुकूल आहे. अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेत आत्मैव शत्रुवत्.... अनात्मा जर असेल तर ती बुद्धी त्याला शत्रू आहे. अनात्मा याचा अर्थ आत्मा नाही असे नाही. या ठिकाणी न याचा अर्थ अल्पार्थाने घ्यायला पाहिजे. म्हणजे अल्पआत्मा अल्पबुद्धी जर असेल तर ती शत्रू आहे. विशालबुद्धी झाली तर हाच आत्मा त्याला अनुकूल आहे. तर याप्रमाणे बुद्धी तत्त्वाचे स्वरूप सर्वही शास्त्रकारांनी, मान्य केले आहे—सर्वांनी बुद्धीचे प्राधान्य मान्य केले आहे. बुद्धीशिवाय भोगही नाही, बुद्धीशिवाय अपवर्गही नाही हेसुद्धा मान्य केलेले आहे.

विशाखा दत्ताच्या विल्यात मुद्राराक्षस नाटकामध्ये प्रसंग आणला आहे. अनेकजण चंद्रगुप्ताचा पक्ष सोडून गेले. चाणक्याला ही गोष्ट समजली. मय-भीत होऊन अवीरतेने शिष्यमंडळी सांगू लागली. आपल्याकडची बरीच मंडळी शत्रुपक्षाला जाऊन मिळू लागली आहेत. आता आपले व्हायचे कसे ? त्यावेळी चाणक्याने उत्तर दिले, ' ये याता किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वगता येव ते ' जे गेलेले आहेत ते पूर्वीच मनामध्ये विचार आणून पूर्वीच गेले आहेत. त्यांचा आमचा संबंध नाही. शिल्लक राहिलेले त्यांनासुद्धा जाऊन माझा निरोप सांगा, की त्यांनासुद्धा जायचे असेल तर खुशाल जाण्यास हरकत नाही. आपले व्हायचे कसे, हा बहुसंख्याने होणारा निर्णय नाही. शतसैन्याहून समर्थ अशी माझी बुद्धी मला सोडून गेली नाही म्हणजे पुरे. ह्यात व्यावहारिक दृष्टीने एका केवळमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योऽदिका ।

नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्मम ॥

बुद्धीचे महत्त्व मान्य केले आहे. चाणक्याला बुद्धीचा महिमा माहीत झाला आहे.

बुद्धीची विशालता

बुद्धी विशाल कशी करायची हाच मोठा प्रश्न आहे. बुद्धीची विशालता म्हणजे पूर्णता. पूर्णतत्वाशी त्या बुद्धीचा संबंध आल्यानंतर ती परिपूर्ण होते अल्पात्मा आता संपलेला आहे. विशालआत्मा म्हणजे विशालबुद्धी झालेली आहे. विशालबुद्धी म्हणजे परिपूर्णता. बहूनां जन्मनां अन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः

सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः । भगवंतांनी त्याला मोठा आत्मा म्हटलेले आहे. हे ज्याला समजले तोच विशालबुद्धी होय. त्या विशाल बुद्धीचा पूर्णतत्वाशी संबंध असल्यामुळे ते बुद्धितत्त्व पूर्णरूपामध्ये आहे हा मुख्य सिद्धांत आहे.

वेदप्रतिपाद्य आत्मतत्त्व....ज्ञानदेव सांगत आहेत. आरंभाला अनुमान-तत्त्व सुचविलेले आहे. आत्मवस्तूचे अनुमान करायला हरकत नाही असे ते म्हणतात. ज्याला चिकित्सा म्हणतो, चर्चा समजतो, मनन समजतो, हे मनन अनुमानात्मक आहे. एकाने केलेले ते मनन किंवा सुविध चर्चा म्हणून सांख्य-दर्शनामध्ये सांगितले. प्रेमाने समानशील तत्त्वविद विद्वानाशी केलेले मनन तीही चर्चा. त्यांनी त्याला मनन म्हटलेले आहे. तर हीच चिकित्सा किंवा श्रद्धा. श्रद्धा-वान लभते ज्ञानम् असे भगवान सांगतात. परंतु श्रद्धा बुद्धीचेच एक स्वरूप आहे. चिकित्सा किंवा मनन तर्क हेही बुद्धीचेच स्वरूप आहे. ही दोनही स्वरूपे एकाच बुद्धितत्त्वाची असल्याकारणाने ती परस्पर पोषक अशाप्रकारची आहेत. त्यामुळे तशा बुद्धितत्त्वाची पूर्णता करून विकास होत जातो. तर ही जी परि-पूर्णता आहे, ती बुद्धीची परिपूर्णता ज्ञानदेवांच्या आरंभीच्या ओवीमध्ये दिसून येते. आरंभाचीच ओवी विशाल असून परिपूर्ण अवस्थेपर्यंत गेलेली आहे.

दोषनिवृत्तीची विचार साधना

परिपूर्ण स्वरूपापर्यंत जाऊ शकणारी बुद्धी हीसुद्धा आपल्याला पूर्ण बनविली पाहिजे. शास्त्रसिद्धांताप्रमाणे वस्तुतः सर्वच पूर्ण आहे. ' पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ' हाच सिद्धांत आहे. पूर्णमेवावशिष्यते म्हणजे आरंभाला सर्व पूर्णच आहे. आणि त्यापासून पूर्णच झालेले आहे. हाही सिद्धांत आहे. म्हणजे उत्क्रांतिवाद उप-निषदामध्ये नाही असे दिसते. पूर्णच आरंभाला पूर्ण आहे. परिपूर्णापासून विश्व झाले आहे. हे आपल्याला कळून येत नाही, कारण बुद्धी पूर्ण झालेली नाही. त्यासाठी विचार करायचा आहे आणि विचाराने बुद्धीचे संशोधन करायचे आहे. बुद्धीमध्ये असणारे दोष ते जाण्याकरिता विचार ही साधना आहे. अज्ञान, अश्रद्धा व संशय ... हे तीन मोठे दोष भगवंतांनी दाखविलेले आहेत. तर हे जे दोष आहेत, ते दोष जाण्याकरिता विचार ही साधना आहे. चिकित्सा, विचार व मनन ही सर्व प्रमुख साधने त्या दोषनिवृत्तीकरिता आहेत.

स्वयंबुद्धितत्त्व प्रमाणभूत आहे. मन हे प्रमाण आहे. दर्शनकारांनी किंवा सांख्यकारांनी मनाला इंद्रियामध्ये घेतलेले आहे. स्वतःचे बुद्धितत्त्व मनरूप, इंद्रियरूप

असल्यामुळे त्याच्यापासून ज्ञान होते. यथार्थ ज्ञानाचे जे साधन, तेच प्रमाण आहे. प्रमाणाशिवाय ज्ञान होणार नाही. विचार हे ज्ञानाचे साधन होऊ शकत नाही. यथार्थ ज्ञानाचे साधन म्हणून प्रमाण सांगितले आहे. व्यवहारात शास्त्रामध्ये त्या प्रमाणाशिवाय ज्ञान होणार नाही. विचार हे प्रमाण होऊ शकत नाही. निरनिराळे विचार येतात. पूर्वपक्ष आहे. सिद्धांत पक्ष आहे. हे सर्व ऊहापोहात्मक जे विचार आहेत, ते प्रमाणाला उपकारक आहेत. प्रमाणाला उपकारक म्हणजे ज्या बुद्धितत्वाच्या योगाने, प्रमाणाने ज्ञान व्हावयाचे त्या ज्ञानाला प्रतिबंध असणारे जे दोष आहेत ते दोष सर्व दुरुस्त करण्याच्या दृष्टीने त्यांचा उपयोग होऊ शकतो. या दृष्टीने विचारशास्त्र हे सुद्धा उपयोगी आहे असे दर्शनकार म्हणतात. सर्व शास्त्रे विचारशास्त्रेच आहेत. मीमांसा शब्दाचा अर्थ विचारच आहे. कर्म-मीमांसा असो, ब्रह्म मीमांसा असो, विचारच आहे. विचारांचा उपयोग दोष निवृत्तीसाठी असतो. निर्दोष चित्तवृत्ती झाली नाही, तोपर्यंत ज्ञान होऊ शकत नाही.

संशय, संभावना आणि निश्चयात्मक बुद्धी

संशय हा बुद्धीमधील दोष आहे तथापि संशय हा विचाराला प्रवर्तक आहे. संशयाशिवाय विचार होऊ शकत नाही. वस्तू संदिग्ध नसेल, प्रत्यक्ष असेल, तर त्याच्याकरिता विचार करण्याची प्रवृत्ती कशाला होईल ? तसेच ब्रह्ममीमांसा शास्त्र कशाला केले असे तुम्ही म्हणाल. ब्रह्म मोठे आहे, आत्मा मोठा आहे. सर्वांना अवगत असलेला आत्मा संदिग्ध नाही तर त्याचा विचार कशास करायचा असे आपणास वाटेल. याचा अर्थ संशय असेल तरच विचाराची प्रवृत्ती होते. संशय हे कारण आहे. मात्र निरंतर केवळ संशयात्मा असणे उपयोगाचे नाही.

संशयाचा पुढचा निर्णय होण्याआधी चित्ताची जी अवस्था आहे, तिला संभावना म्हणतात. संभावना म्हणजे ईश्वर आहे किंवा नाही, संशय आहे. अशा सम स्थितीमध्ये असताना निर्णयाची आशा नाही. ईश्वर असणे शक्य आहे. किंवा नसणे शक्य आहे. एका पक्षाची जी उत्कटता, तिला, बुद्धीच्या या अवस्थेला, संभावना असे शास्त्रकार म्हणतात. म्हणजे संशयाच्या पलीकडील अशी वरची भूमिका आहे. निर्णयास महत्त्व आले. हे काही अन्य विचाराने निश्चित झाले तर ईश्वर आहे, नाहीतर ईश्वर नाही; बहुतेक नाही म्हणजे संशयाच्या पलीकडे गेले. बहुतेक नाही हेच सिद्ध झाले तर ईश्वर नाही हा निर्णय होईल. हा निर्णय

करणारास बुद्धिमान म्हणायला हरकत नाही. तसेच ईश्वर आहे असे निर्णय करणारा हाही बुद्धिमान; म्हणजे बुद्धिः स्यात् निश्चयात्मिका.

संशयाच्या पलीकडे गेलेली विचारांच्या वरची अवस्था ती बुद्धीची अवस्था. त्यालाच बुद्धितत्व असे शास्त्रकारानी मानले आहे. रावण म्हणा किंवा दुर्योधन म्हणा हेसुद्धा बुद्धिमान आहेत असे म्हणायला हरकत नाही. त्यांचा एक निर्णय ठरलेला आहे. एकच सांगणार की युद्ध. पुष्कळ प्रतिपादन केले, धाक दाखविल्या, भीती दाखविली, सर्व केले. पितामह, प्रपितामह येऊन गेले पण युद्धाशिवाय आणि एका सुईच्या अग्रावर राहणारी भूमीसुद्धा मिळणार नाही. हा दुर्योधनाचा निर्णय आहे. त्याची निश्चयात्मक बुद्धी आहे. त्यात संशय नाही. विचाराप्रमाणे, निर्णयाप्रमाणे कार्याला सुरुवात केली. ही निश्चयात्मक बुद्धी आहे. रावणाचासुद्धा असाच निश्चय आहे. त्याला बिभीषणाने सांगितले की अरे, दुसऱ्याची स्त्री, एका ऋषिकुमाराची स्त्री घेऊन आलास तू तुला काय म्हणायचे ? तेव्हा त्याने सांगितले की आम्ही राक्षस आहोत. एवढे त्याने मान्य केले खरे. आम्हाला परस्त्री कोणतीही नाही. सगळ्या स्त्रिया आमच्याच असे उत्तर दिले. रावणाची ही निश्चयात्मक बुद्धी— नंतर बिभीषणाने ठरविले की याची संगत सोडावी; इथे राहण्यात काही अर्थ नाही.

निश्चय कोणताही असो. कोणता निश्चय करावयाचा, कोणता नाही, कोणता निश्चय विघातक आहे, कोणता समाजास चांगला आहे, हा विचार बुद्धीने करायचा आहे. त्याचा निर्णय करणारे महाभाग आहेत. त्यांचे कार्य चालू आहे. हे जे निश्चयात्मक बुद्धितत्व आहे, हे बुद्धितत्व जितके विशाल बनवता येईल तितके बनविले पाहिजे. हे ज्ञानदेवांच्या पहिल्या ओवीतच दिसून येते. तर्काचाही विचार आहे. वेदप्रमाणाचाही विचार आहे. आणि पूर्णावस्थेला पोचलेल्या बुद्धीचाही तीमध्ये विचार आहे.

चांगदेव आणि ज्ञानदेव

चांगदेवांची बुद्धी आणि ज्ञानेश्वर महाराजांची बुद्धी— या बुद्धींचा उपाधिप्रधान दृष्टीने विचार उद्बोधक ठरेल. चांगदेव मोठे अधिकारी. प्रयोगशास्त्र, योगशास्त्र, मंत्रशास्त्र ही मोठी शास्त्रे. वेदांतशास्त्र हेही प्रयोग शास्त्र आहे. परंतु त्याचे प्रयोग कठीण आहेत. चांगदेवांनी अभ्यास केलेला. आणि त्या शास्त्रांमध्ये आपल्या बुद्धीचा विकास करून घेतलेला. आता, बुद्धीचा बुद्धितत्वाचा विकास झाला हे कसे

समजायचे ? शास्त्रकारांनी बुद्धी विकसनशील मानली आहे. मानसिक शक्तीचा, बुद्धि-तत्त्वाचा विकास म्हणजेच सर्व सिद्धी आहे. चांगदेवांनी बुद्धिशक्तीचा विकास करून घेतला. तो कितीतरी मोठा आहे. त्यांनी मृत्यूला थांबविले आहे. आयुर्मर्यादा ठरलेली असते असे आपण मानतो. जास्तीतजास्त आयुष्याची मर्यादा ठरलेली आहे. त्यास कोणतेही प्रतिबंधक औषध, उपाय नाही. भौतिकदृष्ट्या आपल्याला ती दिसत नाही त्या आयुष्याची मर्यादा योगशास्त्राच्या प्रयोगाने वाढवून चांगदेवांनी आयुर्मर्यादा चौदाशे वर्षे केली, असे आपण ऐकतो. १०० वर्षांचे आयुष्य १४ पट वाढविले हा बुद्धीचाच विकास. लोकांमध्ये अशा प्रकारची शक्ती कोठे दिसत नाही म्हणून ही त्यांनी काहीतरी लोकोत्तर शक्ती संपादन केली असे मान्य करण्यास हरकत नाही.

‘ ज्ञानदेवांकडून आपण काहीतरी उपदेश ग्रहण करावा, काही ज्ञान ग्रहण करावे. असे ज्ञान आपल्याला मिळाले पाहिजे. आपल्याजवळ योग-साधना भरपूर आहे. ’ परंतु अद्यापि ज्ञानाला हे उपयुक्त आहे की नाही या गोंधळात चांगदेव आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांजवळ जाऊन जे त्यांच्याजवळ आहे ते आपण त्यांच्यापासून समजून घेतले पाहिजे म्हणजे आपल्या बुद्धीतील अपूर्णता दूर केली पाहिजे, अशी जाणीव त्यांना झाली आहे.

अद्यापि आपली पूर्ण बुद्धी झालेली नाही हे कळल्यानंतर पत्र लिहायला बसले. पत्र लिहिताना पहिल्या प्रथम बुद्धीमध्ये संशय दोष निर्माण झाला तो मायना काय लिहायचा ! त्या ज्ञानदेवांना नमस्कार लिहावा की आशीर्वाद लिहावा, हा एक प्रश्न निर्माण झाला. नमस्कार लिहिला तर काय हरकत आहे ? त्यांना ज्ञानी समजून त्यांच्याकडून ज्ञान समजून घ्यायचे आहे. आत्मज्ञान समजून घ्यायचे आहे. त्यांना गुरू मानून त्यांच्याकडे जायचे आहे. तर नमस्कार करायला काय हरकत आहे ? नमस्कार हा पदार्थच आहे. साष्टांग नमस्कार केला, हात जोडले तरी नमस्कारच मानला जातो. ते बहिरंग आहे. साधना ही ज्ञानाकरिता सांगितली आहे. प्रणिपातसुद्धा एखादेवेळेला आभासात्मक असू शकेल. स्वार्थ बुद्धीने प्रणिपात केला जातो. शंभर वेळा प्रणिपात केलेला आहे. हात जोडणे, मस्तक टेकणे, हा केवळ नमस्कार पदार्थ नाही. ‘ मत्तः त्वं उत्कृष्टः त्वत्त अहं अपकृष्टः ’ ही वृत्ती हाच खरा नमस्कार आहे. तो व्यक्त करण्याकरिता ही साधना आहे.

मनामध्ये ज्ञानदेव आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत ही वृत्ती निर्माण झाली

तर नमस्कार लिहायला काय हरकत आहे? एक वाक्य लिहायचे, पण नाही. तो एक अभिमान म्हणा किंवा संशय म्हणा उत्पन्न झाला. ते माझ्यापेक्षा लहान आहेत. लहानांना नमस्कार कसा लिहायचा? हा एक प्रश्न. मग आशीर्वाद लिहायचा. म्हणजे बुद्धी निर्णयात्मक झाल्याशिवाय पूर्ण होत नाही. नमस्कार लिहिणे गैर वाटले तर आशीर्वाद लिहायचा होता. पण आशीर्वाद कसा? त्यांचे ज्ञान आपल्याला मिळवायचे आहे. ते ज्ञानी श्रेष्ठ म्हणून त्यांच्याकडे जायचे आहे. एकदा असे वाटते, एकदा तसे वाटते. अशा तऱ्हेने शयटी कोराच कागद पाठवून दिला. शिष्याने आणून दिला. कोरा कागद निवृत्तिनाथांच्या हातात आला. मुक्ताबाई म्हणाल्या की चौदाशे वर्षे राहून चांगदेव अद्यापि कोराच राहिला!

ज्ञानदेवांनी उत्तर लिहायला सुरुवात केली. सुरुवात झाली. म्हणजे पूर्ण-बुद्धी ज्यांची आहे त्यांच्या मनामध्ये संशय वगैरे प्रतिबंधक दोष बिलकूल नसतात. व्यावहारिक चातुर्य सहज असते. त्यांनी लगेच सुरुवात केली. चांगदेवांना स्वस्ति श्रीवटेशु जो लपोनी जगदाभासु.... वटेश्वर चांगदेव हे त्यांचे नाव होते. वटेश्वर चांगदेव तुमचे स्वस्ति असो. लहान समजत असलात तरी लहानांनी मोठ्या माणसाचे कल्याण असो म्हणायला हरकत नाही. जर मोठे समजत असलात तरी मोठ्याने लहानाचे कल्याण चिंतीत रहावे. दोन्हीही चांगलेच आहे. लहान समजा अथवा मोठे समजा, जो शब्दप्रयोग ज्ञानेश्वर महाराजांनी केला आहे, ज चातुर्य ज्ञानदेवांनी व्यक्त केले आहे ते त्यांच्या परिपूर्ण बुद्धीचे द्योतक आहे. त्यांनी आत्म-स्वरूपाचे प्रतिपादन केलेले आहे. जो लपोनी जगदाभासु.... वटेश्वर चांगदेव यांना आत्मरूप मानून ज्ञानदेवांनी लिहायला सुरुवात केली आहे.

व्यवहाराच्या दृष्टीने एक विचार आहे. आत्मदृष्टीने दुसरा विचार आहे. त्यामध्ये चांगदेवांना लगेच उत्तर गेले. चांगदेवांची बुद्धी आणि ज्ञानदेवांची बुद्धी कशी आहे हे येथे स्पष्ट होते. चांगदेवांच्याकडे ज्ञानदेव आत्मरूपाने पाहतात. आधा शब्दाचे हे स्पष्टीकरण आहे. जगदाभासाला कारण असणारे जे आच्छादित झाल्यामुळे जगदाभास दिसतो असे चांगदेव आत्मस्वरूप आहेत, ही ज्ञानदेवांची बुद्धी. आणि चांगदेव लिहायला बसल्यानंतर ज्ञानेश्वर लहान आहेत, ही चांगदेवांची बुद्धी. न्याय्य शास्त्रामध्ये परत्व आणि अपरत्व हे गुण मानलेले आहेत. पर म्हणजे ज्येष्ठ आणि अपर म्हणजे कनिष्ठ. ज्या शरीराला कालाचा संबंध अधिक झालेला आहे त्या शरीरास परत्व आहे. ते सापेक्ष आहे याठिकाणी लक्ष्मणापेक्षा राम पर आहे. रामापेक्षा लक्ष्मण अपर आहे. दशरथापेक्षा राम

अपर. कालाचा संबंध कमी. हे परत्व आणि अपरत्व ज्येष्ठ व कनिष्ठ असे आहे. चांगदेवांची बुद्धी शरीरापर्यंतच आहे. असे म्हणायला हरकत नाही. परत्व अपरत्व त्यांच्या बुद्धीमध्ये उत्पन्न झाले आहे. ज्ञानेश्वर अपर आहेत, कनिष्ठ आहेत. कनिष्ठत्व शरीराचा गुण आहे. मृत्यूलासुद्धा प्रतिबंध करण्याची शक्ती चांगदेवांच्या बुद्धितत्त्वामध्ये उत्पन्न झालेली आहे. परंतु अद्यापि पूर्णता मात्र नाही.

भाष्यकाराते वाट पुसतु

ज्ञानेश्वरांची बुद्धी अशी आहे की स्वस्ति श्रीवटेशु. वटेश्वर म्हणजे चांगदेव—ज्येष्ठ कनिष्ठ भाव नाही, द्वंद्वातीत अवस्था आहे. द्वंद्वातीत अवस्था होणे हीच परिपूर्ण विशाल बुद्धी आहे. आणि आचार्यानीसुद्धा हेच तत्त्वज्ञान मांडले आहे. आत्मा अमूर्त झाला. आच्छादित झाला म्हणून जगदाभास होत आहे. आत्मतत्त्व प्रगट झाले तर जगदाभास नाहीसा होतो. हा आचार्यांचा सिद्धांत श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी या ठिकाणी मांडलेला आहे. भाष्यकारांचे सिद्धांत म्हणजे भाष्यकारांनी नवीन थोडेच मांडले आहेत? जगदाभास हा शब्द त्यांनी वापरला असला तरी सत्य वा असत्य काही सांगता येत नाही एवढाच त्याचा अभिप्राय आहे. मिथ्या हा शब्द प्रयोग वेदान्तशास्त्रामध्ये पारिभाषिक शब्द आहे. त्याची परिभाषा समजून घेऊन आक्षेप घेतला पाहिजे. मिथ्या शब्दार्थ म्हणजे जग नाही असे नाही. जग आहे हे सर्वच मान्य करतात, ते सिद्ध कशाला करायचे? जग नाही असा सिद्धांत सिद्ध होईल तर सर्वच जगाच्या विरुद्ध सिद्ध होईल. त्यामुळे तेही कोणाला पटणार नाही. त्यांना सत्य किंवा असत्य निर्णय करता येत नाही असेच ते म्हणतात. मिथ्या शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ असा आहे. सत्य किंवा असत्य निर्णय होत नाही एवढाच त्याचा अर्थ आहे. असा जो जगदाभास आहे तो आत्मा अमूर्त झाल्यामुळे जगदाभास दिसतो आहे. ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात की भाष्यकारांनी हेच सांगितले आहे. भगवंतांनी-सुद्धा गीतेमध्ये हेच सांगितले आहे. 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जन्तवः अज्ञान हा आवरण करणारा पदार्थ आहे.

बुद्धितत्त्वाचे परिपूर्ण स्वरूप कोणते आहे, याचा विचार उद्या करायचा आहे.

बुद्धितत्त्वाचा विकास

व्याख्यान दुसरें - १७।१२।८९

प्राचार्य महोदय, आणि विद्याप्रेमी जिज्ञासू श्रोतृवृंद-ज्ञानदेवांची विशाल बुद्धी अथवा परिपूर्णबुद्धी यासंबंधी थोडासा विचार काल झालेला आहे. आज बुद्धितत्त्वाच्या विकासाचा विचार करावयाचा आहे. असे ज्ञानदेवांचे म्हणणे आहे: म्हणोनि थोरपण पन्हांचि सांडिजे । व्युत्पत्ति आघवी विसरिजे । जें जगा धाकुटें होईजे । तें जवळीक माझी ॥

बुद्धी विशाल केव्हा होते, कशी विशाल होते, आणि बुद्धीची ही पूर्णता कोणत्या साधनांनी होते हे या ओवीतच दाखविलेले आहे- बुद्धितत्त्व पूर्णतत्त्व होऊ शकते हे दर्शनकारांना मान्य आहे. ज्ञानदेवांनी परतत्त्व स्पर्श सांगितला आहे. वाणीसंबंधी विचार करीत असताना वाणीचा परतत्त्व स्पर्श म्हणजे बुद्धीचा परतत्त्व स्पर्श झाल्याशिवाय वाणीचा परतत्त्व स्पर्श शक्यच नाही किंवा ही वाणीसुद्धा त्याच बुद्धितत्त्वाचे एक रूपांतर आहे असे म्हणायला हरकत नाही. तर बुद्धितत्त्वाचा अशा पूर्णतत्त्वाशी संबंध ज्यावेळी होईल त्यावेळेलाच त्याची पूर्णता झाली असे यथार्थत्वाने म्हणता येते. खऱ्या अर्थाने ती विशालबुद्धी झालेली आहे आणि ती पूर्णता होण्याकरिता ही साधने ज्ञानदेवांनी सुचविली आहेत.

‘ थोरपण पन्हांचि सांडिजे ’ म्हणतात. थोरपणा आलेला आहे. मिळालेला आहे. ‘ सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ते ’ असे सुभाषित आहे. हे सुभाषित खरोखर वर्णनात्मक आहे का केवळ अतिशयोक्ती रूप आहे त्याचा विचार करण्याचे कारण नाही. परंतु जे बुद्धितत्त्व आहे त्या बुद्धितत्वामुळच थोरपण प्राप्त होते, बुद्धीचे ते फळ आहे. म्हणून मोठे मोठे बुद्धिसंपन्न असे महात्मे विश्वामध्ये होऊन

गेलेले आहेत, त्यांची कीर्ती अद्यापी कितीही काळ गेला तरी कायम आहे. तुकाराम महाराजांचे उदाहरण ध्यानात घेण्यासारखे आहे. केवळ त्यांच्या बुद्धीला परतत्त्व स्पर्श झाला, त्यांनी बुद्धीमध्ये पूर्णता संपादन केली, त्यामुळे त्यांना थोरपणा आला.

व्यावहारिक दृष्टीनेही थोरपणा बुद्धीच्या योगानेच प्राप्त होतो. विशेष अभ्यास करून त्या त्या विषयामध्ये विशेष ज्ञान संपादन करणारी जी बुद्धी आहे त्या बुद्धीमुळे आणखी थोरपणा प्राप्त होतो. पण ही पूर्णता नव्हे. थोरपणा निराळा आणि पूर्णता निराळी. योगशास्त्र हे प्रत्यक्ष प्रयोगशास्त्र आहे. त्यामध्ये ज्या चांगदेवांनी आपली बुद्धी परिपूर्ण केली, सर्व सिद्धी मिळविल्या त्यांना आपली अपूर्णता दूर करण्याकरिता ज्ञानदेवांकडे जावे लागले. तर बुद्धीची पूर्णता हा विषय निराळा आहे. पूर्णत्वाचे गुण निराळे आहेत. थोरपणा जो उत्पन्न झालेला आहे हाही वेगळा आहे. जिज्ञासू मंडळी असतात. भिन्न भिन्न विषयांमध्ये जिज्ञासा असू शकते. ती जिज्ञासा पूर्ण करणारी बुद्धी असू शकते. त्यांचा त्या विषयाचा अभ्यास झालेला आहे, तपश्चर्या झालेली आहे. अभ्यास म्हणजे तपश्चर्याच आहे. हा अभ्यास करून त्या विषयाची मर्मग्राहिता त्या बुद्धीमध्ये निर्माण झाली म्हणून यथार्थ मार्गदर्शन करण्याची शक्ती त्या बुद्धीमध्ये आहे. अशी बुद्धी थोर समजली जाते. जिज्ञासूची जिज्ञासा पूर्ण करण्याची शक्ती त्या बुद्धीमध्ये आहे. पूर्णता मिळविण्याकरिता त्या बुद्धीलाही अभ्यास करायला पाहिजे.

स्वयंपूर्ण ईश्वरतत्त्व

स्वयंपूर्ण अशाप्रकारचे एक ईश्वरतत्त्व दर्शनकारांनी मानले आहे. ते सिद्ध आहे. सिद्ध होत आहे, प्रमाणांनी सिद्ध होणार आहे. दर्शनकारांनी त्यांच्या कल्पनेने सांगितले आहे असे नाही. स्वयंपरिपूर्ण अशा प्रकारचे असणारे एक ईश्वरतत्त्व आणि त्या ईश्वरतत्त्वाबद्दल आस्तिक्य बुद्धी हा भारताचा स्थायीभाव आहे. ओम् नमोजी आद्या, ज्ञानदेव म्हणत आहेत. ' नमो आदिरूपा ओंकार स्वरूपा विश्वाचिया रूपा पांडुरंगा ' तुकाराम महाराज आदिरूपा म्हणून सांगतात. ते जे परिपूर्ण तत्त्व आहे ते सर्वांचे आहे, सर्वही शक्ती त्याच्यामध्ये आहे. पूर्णता आहे. तेच विश्वरूप झालेले आहे असे तुकाराम महाराज सांगतात. पूर्णात् पूर्णमुद्दच्यते हे जे काही उपनिषदांमध्ये प्रतिपादन केले आहे त्याचे स्पष्टीकरण ज्ञानदेव, तुकाराम महाराज, वगैरे आपल्या वाङ्मयातून करतात.

ते ज पूर्णतत्त्व आहे त्या तत्त्वाशी आपल्या बुद्धीचा संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर बुद्धीमध्ये पूर्णता उत्पन्न होते. जी स्थितप्रज्ञावस्था, भगवान सांगत आहे, ती अवस्था परिपूर्ण बुद्धीची आहे. पूर्णात स्थैर्य निर्माण झाले. मनामधील चांचल्य दूर करून अस्थिरबुद्धी स्थिर करता येते. बुद्धीमधील स्थिरता परिपूर्ण तत्त्वाच्या चिंतनाने किंवा त्याच्या स्पर्शाने, संबंधाने उत्पन्न होते.

ईश्वरतत्त्व स्वयंपूर्ण अशा प्रकारचे आहे. ईश्वरतत्त्वाबद्दल वाद कोठेही नाही. सर्वही वादी ईश्वर मानणारे आहेत. उदयनाचार्यांचा कुसुमांजली नावाचा ग्रंथ ईश्वरसिद्धीकरिता त्यांनी केलेला आहे. केवळ अनुमान प्रधान सगळे युक्तिवाद त्यामध्ये मांडलेले आहेत. ईश्वर सर्वच मानणारे आहेत ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. उदयनाचार्यांचे प्रतिपादन असे आहे. ईश्वर स्वरूप प्रत्यक्षाचे वेगवेगळे आहे. ईश्वर कोणी नाही असे म्हणत नाही. प्रत्येक दर्शनकारांचे ईश्वर त्यांनी सांगितले आहेत. चार्वाक हे दर्शनकार, राजा म्हणा, पंत-प्रधान म्हणा, राष्ट्रपती म्हणा तो त्यांचा ईश्वर आहे. ईश्वर नाही असे कोणीही म्हणत नाहीत. ईश्वराचे अस्तित्व कोणालाही अमान्य नाही. कोणत्याही बुद्धीने ईश्वर अमान्य केलेला नाही. ईश्वरस्वरूप मात्र भिन्न भिन्न आहे. आता त्या ईश्वराचे दर्शन शक्य करणारी पूर्ण शक्ती भिन्न असू शकते काय ? हा मोठा विचारणीय प्रश्न आहे.

ईश्वर किंवा पूर्ण शक्ती जी आहे ती म्हणजे चार्वाकांचे राष्ट्रपती अनेक असणे चांगले आहे काय ? एकाने आज एक वटहुकूम काढला, उद्या दुसऱ्याने दुसरा काढला म्हणजे सगळा गोंधळ होऊन जाणार. सर्वोच्च शक्ती जी आहे ती पूर्ण शक्ती प्रायः एकच मानावी लागते. बाकीच्या सगळ्या शक्ती ज्या अपूर्ण आहेत त्या सगळ्या शक्ती म्हणजे बुद्धिशक्तीच मानल्या गेलेल्या आहेत. विविध बुद्धिशक्ती आहे. त्या त्या बुद्धिशक्तीमध्ये आणखी अपूर्णता आहे. परंतु परिपूर्ण असणारी ईश्वरशक्ती ही एकच आहे. प्रत्यक्ष दर्शनकारांचे जे ईश्वररूप आहे ते भिन्न भिन्न आहे. किंवा आपल्या प्राचीन ऋषींनी किंवा दर्शनशास्त्रांनी उपासनाशास्त्रांनीसुद्धा ईश्वराची स्वरूपे अनक मानलेली आहेत. यो यो यां यां तनु भक्तः श्रद्धयाचितुमिच्छति असे ईश्वराच्या उपासनामार्गामध्ये पूर्ण स्वातंत्र्य दिलेले आहे.

ज्याच्या त्याच्या इच्छेवर उपासना अवलंबून आहे. उपासनाशास्त्रांमध्ये काही विशेष प्रतिबंध नाही. तसेच कर्मयोगामध्येही, ज्ञानयोगामध्येही नियम

आहेत. आरंभाला ज्ञान होईपर्यंत तरी नियमाने राहावे लागते. ज्ञानोत्तर त्याला नियमाची अपेक्षा नाही. तो नियमातीत झालेला आहे. त्यांच्या नियमाचे, नियम उल्लंघनाचे विचार आपल्याला प्रस्तुत नाहीत. उपासनाशास्त्रामध्ये उपासकाच्या बुद्धीला भगवंतांनी स्वातंत्र्य दिलेले दिसत आहे. कोणतेही स्वरूप ध्यायला हरकत नाही. आकार कोणताही ध्या, निराकार ध्या, सगुण ध्या, निर्गुण ध्या, कोणत्याही स्वरूपाची उपासना उपासक करू शकतो. हे आता उपासकाचे इच्छेवर ईश्वररूप उपास्यरूप, भगवंताच्या सांगण्याप्रमाणे, जरी ठरविले तरी प्रत्येकाची बुद्धी वेगवेगळी आहे. अपूर्णता भिन्नतेचे लक्षण आहे. पूर्णतेमध्ये भिन्नता नाही. पूर्ण शक्ती एकच मानली पाहिजे. आणि ती तशी असते. नाहीतर अगदी अव्यवस्था होईल. तर पूर्णशक्तीमध्ये भिन्नता नाही. अपूर्णता ज्या ठिकाणी आहे तेथे मात्र भिन्नता आहे. अशा अपूर्णशक्तीच्या आधीन जर उपास्य स्वरूप मानायचे झाले तर ते मानायला हरकत नाही असे भगवान म्हणतात. तर उपास्यरूप अशा ईश्वराची स्वरूपे अनेक होणारी आहेत. मात्र ही अनेक स्वरूपे पूर्ण अशा ईश्वराची आहेत.

ईश्वर शक्ती पूर्ण आहे; स्वयंपूर्ण आहे. आणि हे स्वयंपूर्ण ईश्वर स्वरूप आहे. ते ईश्वराचे अस्तित्त्व ज्ञानदेवांनी आरंभालाच सांगितले आहे. अनुमान प्रमाण आहे. वेदप्रमाण आहे. शिवाय बुद्धी पूर्ण झाल्यानंतर बुद्धी हेही स्वतंत्र प्रमाण आहे. स्वसंवेद्य असे आत्मतत्त्व ह्याच्याकरिता वेद किंवा अनुमानाची अपेक्षा नाही. श्रवण किंवा मनन ह्या ज्या दोन विचार भूमिका आहेत. या विचार भूमिकेपर्यंत प्रमाणांचे सहाय्य लागते. श्रवणाने आणि मननाने विचार परिपूर्ण होऊन, निर्णय झाल्यावर त्या भूमिकेमध्ये आपले चित्त प्रविष्ट झाले म्हणजे त्यामधील विचार संपलेला आहे; निर्णय होऊन गेलेला आहे. परंतु अद्यापि त्याचे ज्ञान नाही, साक्षात्कार नाही. संदेह वगैरे बुद्धीमध्ये असलेले दोष दूर झालेले आहेत. अश्रद्धा दूर झालेली आहे. अज्ञान पुष्कळ दूर झालेले आहे. पण अशा स्थितीमध्ये त्या तत्त्वाचा केवळ परोक्ष निर्णय झालेला आहे, पण परोक्ष निर्णयसुद्धा आपल्या उपयोगी आहेत.

परोक्ष ज्ञान विशिष्ट कार्याला उपयोगी पडत असते. आत्म वस्तूचा व्यवहारात साक्षात्कार असो वा नसो, 'नैनं छिदन्ति-शस्त्राणि नैनं दहति पावकः' गीतेतील हे आत्मस्वरूपाबद्दलचे वर्णन म्हणत म्हणत अनेक क्रांतिकारी लोक आनंदाने फासावर चढले. भगवद्गीतेमध्ये आत्मस्वरूप हे अविनाशी असे

सांगितले आहे. हे क्रांतिकारकांचे परोक्ष ज्ञान. त्यांना प्रत्यक्ष आत्मज्ञान झालेले आहे काय ? पण परोक्ष ज्ञान तेव्हा इतके दृढ झालेले होते त्यामुळे त्यांना फासावर चढताना थोडाही क्लेश झालेला नाही अशी काही उदाहरणे आपण ऐकतो. ते परोक्ष ज्ञान करून देणारे सुद्धा बुद्धिमान होत.

अनेक बुद्धी अपूर्ण बुद्धी आहेत. परिपूर्ण बुद्धीही जगामध्ये आहे. जे संत महात्मे आहेत, त्यांची बुद्धी परिपूर्ण आहे. ती बुद्धी मात्र एकरूप आहे. पण त्यांनी वेगवेगळ्या उपदेश केलेला आहे, हा एक प्रश्न उपस्थित झाला आहे. आणि मोठमोठे ऋषी म्हणजे ज्ञानी महात्मे यांनी आपल्या बुद्धीचा उपयोग असा का करावा ? चार्वाकदर्शन हे बृहस्पतींनी सांगितले असे म्हणतात. देवगुरू बृहस्पतींनी ज्या चार्वाक दर्शनाचा पुरस्कार केला त्यास लोकायत म्हणून नाव पडलेले आहे. लोकांमध्ये त्याचा प्रसार झालेला आहे. तरी या दर्शनाचा पुरस्कार बृहस्पती देवगुरूंनी करावा म्हणजे काय ? बुद्ध हा एक अवतार मानलेला आहे. दशावतारांपैकी ईश्वराचा अवतार आहे आणि बुद्धाने सर्वच एकंदर कर्मकांड, वेदभाग अप्रमाण मानले आहे. प्रामाण्यावर त्यांनी आघात केलेला आहे. हे कसे काय ? हा एक प्रश्न उपस्थित आहे.

अनेक बुद्धी म्हणजे जग आहे. सर्वांची बुद्धी सम नाही. कारण त्यामधील अपूर्णता. ही अपूर्णता दूर करून त्या बुद्धीमध्ये साम्य निर्माण करायचे, पूर्णता निर्माण करायची आहे. हे कार्य करण्याकरिता भिन्न भिन्न उपाय करावे लागतात. धर्माचा उपदेश करणारे श्रीकृष्ण धर्माकरिता अवतार घेऊन आले. धर्माचा पुरस्कार केला. आणखी अर्जुनाला सुद्धा कर्मयोग त्याचा धर्म आहे, असे स्पष्ट सांगून, समजावून देऊन बुद्धीतील त्याचे अज्ञान दूर केले, त्याला कर्तव्य कर्माचा प्रवृत्त केले. इतका धर्माचा पुरस्कार करणारे श्रीकृष्ण कर्णाबरोबर युद्ध करण्याच्या वेळेला मात्र ते अर्जुनाला सांगत आहेत की त्याला आताच्या आता ठार मारा. हातात शस्त्र नाही, पृथ्वीमध्ये त्याच्या रयाचे चाक गेलेले आहे, ते तो काढायला लागलेला आहे. तो थांब म्हणत आहे. धर्माचा विचार इथे करायचा नाही. धर्माबद्दल विचार करणारी जी श्रीकृष्णांची बुद्धी आहे त्या बुद्धीने अशा प्रकारचा निर्णय घेतला.

द्रोणाचार्य रागावलेले आहेत. दुर्योधन बोलल्यामुळे अतिशय राग आलेला आहे. पांडवांचा विनाश होण्याची वेळ आली आहे. द्रोणाचार्यांनी युद्ध बंद केले नाही तर पांडव वाचणार नाहीत अशी परिस्थिती आहे. अशा वेळेला कृष्णाच्या

सांगण्याप्रमाणे भीमाने कौरवांच्या सैन्यातला अश्वत्थामा नावाचा हत्ती मारलेला आहे आणि अश्वत्थामा मेला म्हणून वार्ता पसरविली आहे. तिकडे द्रोणाचार्यांच्या कानावर ही बातमी गेली. त्यांचा एकुलता एक मुलगा गेला. त्यांना हे खरे वाटेना. पण त्यांचा विश्वास धर्मराजांवर. धर्मराजांची भेट घ्यायची म्हणाले. धर्मराजाने जर सांगितले की अश्वत्थामा मेला तर मी शस्त्रसंन्यास करीन. म्हणजे पांडव वाचणार. धर्मराजाला श्रीकृष्णाने विचारले. काय सांगणार ? 'ज खरे आहे ते सांगणार. अश्वत्थामा नावाचा हत्ती मारला गेला.' हे धर्मराजाचे उत्तर. भगवान् म्हणाले, "मग इथे युद्ध कशाला करायला आलास तू ? अपूर्ण बुद्धीचे जोपर्यंत व्यवहार चाललेले आहेत, तोपर्यंत अर्थशास्त्र निराळे, धर्मशास्त्र निराळे. 'अर्थशास्त्राद्धि बलवद् धर्मशास्त्र मिति स्थिति' सगळे उच्च नीच भाव, प्रबल, दुर्बल भाव सगळे अपूर्ण बुद्धीला आवश्यक आहेत. तर त्याला भगवानांनी सांगितले की तू पूर्ण सत्य पालन करू शकतोस काय ? सत्याचे पालन करावयाचे होते तर बारा वर्षांचा वनवास संपवून आलास कशाला परत ? तेथेच राहिला असतास तर काय हरकत होती ? म्हणजे तुला राज्य पाहिजे आहे. प्रतिस्पर्धी कसे आहेत, त्यांची बुद्धी कशी आहे. त्यादृष्टीने त्या बुद्धीने तुला उत्तर दिले पाहिजे. आणि इतकी सत्यनिष्ठता तुझ्या बुद्धीमध्ये नाही."

"कोणत्याही काळामध्ये, कोणत्याही देशामध्ये कोणत्याही परिस्थितीमध्ये सत्य सोडायचे नाही. तो सत्याचा चांगला आग्रह आहे. निःसंशय योग्य आग्रह आहे परंतु तो तुला करता येणार नाही. योगशास्त्रकारांनी ह्या बुद्धीची एकंदर परिस्थिती पाहून अल्पव्रत आणि महाव्रत असे व्रताचे दोन भाग केले आहेत. अहिंसा सत्य वगैरे व्रते आहेत. ही महान व्रते आहेत. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये, कोणत्याही काळामध्ये, कोणत्याही देशामध्ये मी सत्यच बोलणार हे महाव्रत आहे. पण हे व्रत तुला पाळता येणार नाही." अशी क्षमता नाही म्हणून त्यांना अल्पव्रतेही सांगितली आहेत. निदान मंदिरामध्ये गेल्यानंतर तरी मी खोटे बोलणार नाही. हरकत नाही. सुरुवात होऊ दे. वाणीला हे व्रत पाळण्याकरिता त्या वाणीमध्ये, बुद्धीमध्ये तितकी क्षमता पूर्ण नसल्यामुळे ती क्षमता येण्याकरिता म्हणून अल्पव्रतच योग्य असे सांगितले आहे. अल्पव्रताच्या अभ्यासाने हळुहळू क्षमता वाढते. हा उपदेश त्यांना करावा लागतो. म्हणजे शास्त्रदृष्टीने तत्वदृष्टीने, ते चूक आहे. पण ह्यावेळेला हा व्यवहार केवळ बौद्धिक व्यवहार आहे.

सत्य आणि अनृत हे संबंध मिसळून व्यवहार चाललेला आहे. व्यवहारा-
मध्ये केवळ सत्य नाही आहे. केवळ सत्याकडे ज्या बुद्धीला जायचे आहे
त्या बुद्धीला प्रदीर्घ प्रयत्न हवेत. इतके प्रयत्न करून ती बुद्धी खरी सत्यनिष्ठ
बनते. ते सत्य असे आहे की त्यांच्या वाणीमधून जे निघेल ते सत्यच होते.
त्यांच्या बुद्धीमध्ये जे आलेले आहे ते सत्यच असते. असत्य येणेच शक्य नाही.
इतकी बुद्धीची क्षमता, सामर्थ्य त्यांचे वाढलेले आहे. तर अशी परिपूर्ण ईश्वर
शक्ती आहे त्या ईश्वरशक्ती असलेल्या बुद्धीने जर हा उपदेश केला तर, जो
व्यवहार चालू आहे त्या व्यवहारामध्ये सत्य आणि अनृत दोन्हीचे मिश्रण आहे
हे विचार करणारांना समजून येते. आता सत्य किती आणि अनृत किती हे
पाहिले पाहिजे.

व्यवहारात सत्य आणि अनृत या दोन्हीचे मिश्रण आहे. अशा व्यवहारात
आसुरी प्रकृती प्रबळ झाली तर सगळ्या विश्वावरच आपत्ती येईल. या आपत्तीचे
निवारण व्हावे त्याकरिता संमोहनाचे बुद्धावताराचे प्रयोजन व्यास महर्षींनी दाख
विले आहे. दैत्याची आसुरी प्रकृती. त्या आसुरी प्रकृतीमध्ये सगळी शक्ती केंद्रित
झाली तर दैवी प्रकृतीस कोठेच वाव राहणार नाही. धैर्यालाही काही मर्यादा आहे.
प्रल्हादाचे धैर्य हे लोकोत्तर धैर्य आहे. त्याला परिपूर्ण शक्तीचा आश्रय होता.
त्यामुळे प्रत्यक्ष पिता जरी प्राणावर उठला आहे तरी सुद्धा त्याची बुद्धी आणि
धैर्य संपन्न राहिलेले आहे. ईश्वरतत्वाशी बुद्धीचा जो संबंध जोडलेला आहे तो
स्वतः त्याने जोडला, असे तो म्हणत नाही. ईश्वराचे इच्छेने हे झालेले आहे
असेच तो म्हणतो. प्रत्यक्ष पिता प्राणावर उठला असताना कोणत्या मुलाचे
धैर्य असे अविचल राहाणे शक्य आहे ? पण असे लोकोत्तर धैर्यसंपन्न महात्मे
थोडे असतात. तेव्हा जास्तीत जास्त दैवी प्रकृतीचे अनुकरण करणारी जी बुद्धी
आहे त्या बुद्धीला आधार मिळाला पाहिजे. जर सर्वत्र आसुरी प्रकृती निर्माण
झाली आणि तिने पुन्हा वेदप्रामाण्याचा आश्रय करून अधिक बलशाली
होण्याचा प्रयत्न केला तर सर्वही विश्वाची घडी विस्कटून जाईल. ते टाळण्या-
साठी त्यांना या मार्गापासून बाजूला करणे आवश्यक आहे. हेच बुद्धांनी केले.
असुरांच्या बुद्धीमध्ये मोह निर्माण झाला, की हे सगळे अप्रमाण आहे.

या अर्थवादाचा पुरस्कार जो चार्वाकदर्शनकारांनी केला तो हयाकरिता
केला. आमच्या रोजच्या पूजेच्या, संकल्पाच्या वेळेला आम्हाला स्मरण व्हायला
हवे. बौद्धावतारे असा रोज उल्लेख आहे. रोज स्मरण आहे. पूजन नाही.

पूजनीय म्हणून बुद्धाचा स्वीकार प्राचीन शास्त्रकारांनी केला नाही. स्मरण आहे. आदरणीय आहे. आदर आहे. तथापि पूजा नाही.

याप्रमाणे जी अपूर्ण बुद्धी आहे त्या बुद्धीची एकंदर व्यवस्था लावायची आहे आणि ही व्यवस्था लावण्याचे काम पूर्ण शक्तीच करू शकते. ही पूर्णशक्ती ईश्वरशक्ती आहे, त्या ईश्वरशक्तीकडून हे काम अहर्निश चालू आहे. त्या ईश्वरीबुद्धीमध्ये असलेले जे संस्कार आहेत, त्याला अनुसरून सृष्टी निर्माण झाली. ईश्वरतत्त्व पूर्णतत्त्व आहे पण त्याला सुद्धा काल कर्म हेही साहाय्याला आहेत, असे शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. शक्ती ही सत्त्व, रज, तम अशी त्रिगुणात्मक आहे. हे तीन पदार्थ मानलेले आहेत. घडलेली कर्मे आहेत. प्रलय झालेला आहे. नवीन सृष्टी करायची आहे. तथापि प्रलयच होत नाहीत असे सांगणारेही दर्शनकार आहेत. आहे हे असेच कायम आहे. पुष्कळ दर्शनकारांच्या तकाने सृष्टिप्रलयाची सिद्धी होऊ शकते. आणि प्रलयानंतर पुन्हा नवीन सृष्टी करायची तर ही सृष्टी कशी झाली, त्याला मूळतत्त्व कोणते आहे याची व्यवस्था लावायची ! असे प्रश्न आहेत.

कालतत्त्व-

पूर्ण असे एक ईश्वरतत्त्व आहे. काल नावाचे आणखी एक तत्त्व सांगितले आहे. कालाचे स्वरूप वेगवेगळ्या दर्शनकारांनी वेगवेगळे मांडलेले आहे. कालाचे लक्षण बनविताना न्यायशास्त्रकारांनी अतीतादि शब्द व्यवहार हेच कालाचे लक्षण म्हणून दिलेले आहे. वर्तमानकाल, भूतकाल, भविष्यकाल हा जो शब्दव्यवहार चालू आहे, हा शब्दव्यवहार हाच काल तत्त्वाचा रक्षणकर्ता आहे. त्याला कारण होणारा असा पदार्थ म्हणजे काल आहे. एवढेच त्याचे लक्षण बनविले आहे. आणखी काही काही लक्षणे आहेत. परत्वा-अपरत्वाला कारण काल आहे. हा ज्येष्ठ वा कनिष्ठ कशावरून ठरविणार तुम्ही ? ज्याला जास्त काळाचा संपर्क आहे. चार पावसाळे तुझ्यापेक्षा जास्त गेलेले आहेत. ह्याचा अर्थ काय ? तर ह्या शरीराशी कालतत्त्वाचा संबंध अधिक झालेला आहे. ते पर म्हणजे ज्येष्ठ शरीर आहे. ज्या शरीराला कालाचा संबंध कमी झालेला आहे तो अपर, हा कनिष्ठ. सापेक्ष विचार आहे. आपण काल (१६।१२।८२) परअपराचा संबंध पाहिला. तर हे परत्व, अपरत्व, ज्येष्ठत्व, कनिष्ठत्व हे कालामुळे निर्माण झालेले आहे. त्यावरून कालतत्त्वाची सिद्धी त्यांनी

केली. कालतत्त्व आपल्याला दिसू शकत नाही. काळाचे विवेचन करीत असताना सर्व क्रियेला काल असे त्यांनी म्हटलेले आहे. सेकंद काटा फिरतो आहे. त्या काट्याचे कार्य झाल्यानंतर त्याला काल असे नाव दिलेले आहे. त्या क्रियेला सेकंद असे नाव आहे. त्यानंतर मिनिटकाटा आहे. तासाचा काटा आहे. त्यांच्या त्यांच्या क्रिया आहेत. ह्या क्रियेलाच शास्त्रकारानी काळामध्ये घेतलेले आहे. म्हणजे एक तास, एक दिवस, एक मास हा काल आहे. या सर्व सूर्यादिकांच्या क्रिया त्या त्या कार्यालाच कालरूपत्व देऊन व्यवहारामध्ये त्याचा उल्लेख केला जातो. तर हे कालतत्त्व, हे कालरूप परमेश्वराचेच आहे, काळाच्या योगाने सृष्टिरचना झाली. प्रत्येकामध्ये काल वेगवेगळा येत आहे. सत्वगुणाच्या उत्कर्षाचा काल आहे. रजोगुणाच्या उत्कर्षाचा काल आहे, तमोगुणाच्या उत्कर्षाचा काल आहे. असे हे कालतत्त्व.

भारतीय युद्धाच्या आरंभी मोठा प्रसंग निर्माण झाला होता. अर्जुनासारखा मोठा योद्धा आहे. परंतु त्यानेही 'न योत्से' असे म्हणून हातपाय गाळले आहेत. आता अर्जुन युद्ध करू शकत नाही. पांडवांकडे त्याच्याशिवाय दुसरा कोणी नाही. पांडव जरी बारा वर्षे (जवळजवळ तेरा) जागेवर नव्हते तरीही सात अक्षौहिणी सैन्य जमा झाले होते. दुर्योधनाच्या ताब्यामध्ये तेरा वर्षे सगळी राजसत्ता आहे. अकरा अक्षौहिणी सैन्य आहे त्याचप्रमाणे संबंध खजिना आहे. निरंकुश सत्ता असल्यामुळे अगदी पहिल्या दिवसापासून युद्धाची तयारी केलेली आहे. सगळे सैन्य जवळ आहे. पांडव तेरा वर्षांनंतर आले. त्यांना सत्य पाळायचे होते. धर्मराजाने बारा वर्षे वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास कबूल केला आहे. भीमाला व द्रौपदीला फार वाईट वाटायचे. धर्मराजाला सगळे वारंवार बोलायचे. पण त्याने सांगितले की मी काही धर्माचे आचरण ऐहिक फलाकरिता करीत नाही. त्याला सर्वजण म्हणायचे की तुमच्या धर्माचा काय उपयोग झाला ? अशा तऱ्हेचे प्रश्न सर्व काळात उपस्थित होतात. धर्माचे आचरण करून मनुष्याला काहीही फळ मिळत नाही. अधर्माने वागण्याने उन्नती झालेली दिसते. आजही आम्हाला हाच प्रश्न जाणवतो. त्यावेळेलासुद्धा द्रौपदीने हाच प्रश्न वारंवार धर्मराजाला केलेला आहे. काय तुमच्या धर्माचा उपयोग झाला ? मोठा राजसूय यज्ञ केला आणि शेवटी असा वनवास पदरात पडला. हेच का राजसूय यज्ञाचे फळ आहे ? सर्व यज्ञांमध्ये श्रेष्ठ राजसूय यज्ञ आणि तो करून तुम्हाला बारा वर्षे वनवास आणि एक वर्ष अज्ञातवास. कौरवांनी अज्ञातवासाची अट इतकी भयंकर घातली होती की त्या

एक वर्षामध्ये पांडव जर प्रगट झाले अगर त्यांना कौरवांनी शोधून काढले तर पुन्हा बारा वर्षे वनवास, म्हणजे जन्मभर पांडवांची वनवासातच राहण्याची व्यवस्था दुर्योधनादी बुद्धिवाद्यांनी करून ठेवली होती.

असंमोहा बुद्धी

बुद्धीचा विनियोग कसा केला जाईल सांगता येत नाही. पांडवांकडेही बुद्धीला प्रेरणा देणाऱ्या परिपूर्ण शक्तीचे सहाय्य आहे. लोकमहेश्वर म्हणून ईश्वराचे स्वरूप सांगितले आहे. धर्मानुसार जीवन करणारी ही एक ईश्वरशक्ती आहे. ईश्वराचे हे स्वरूप कसे आहे हे भगवंतांनी गीतेच्या दहाव्या अध्यायामध्ये सुस्पष्ट सांगितले आहे. ' बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः ' बुद्धी असंमोहा म्हणून सांगितले आहे. तो बुद्धीचा गुण आहे. कोणतेही प्राप्तकर्तव्य करण्याच्या वेळेला, परिस्थिती कशीही असली तरी ती बुद्धी विकाररहित राहून शांतपणाने विचार करू शकते. निर्णय घेऊ शकते, आणि कार्यकारी ठरते. धर्मराजाचे वनामध्ये असतानाचे उदाहरण आहे. धर्मराजाला तहान लागली. भीमसेन पाणी शोधण्याकरिता गेला. मोठा तलाव दिसला. त्यालाही तहान लागली होतीच. पाणी प्यायला जाणार तोच समोर एक मोठा धिप्पाड पुरुष उभा आहे. त्या यक्षपुरुषाने सांगितले, भीमा, हा माझा तलाव आहे. माझ्या प्रश्नांची उत्तरे दे. आणि नंतर पाणी पी. तेव्हा भीम काही विचाराच्या अवस्थेत नव्हता. तो म्हणाला पाण्यावर काय सत्ता असते काय ? पाणी सर्वांचे आहे. आणि पाणी प्याला आणि गतप्राण झाला. नंतर येणाऱ्या अर्जुन, नकुल, सहदेव यांचीही सर्वांची अवस्था तशीच झाली आहे. नंतर धर्मराज आलेले आहेत. धर्मराजाने सर्व पाहिले. आपले चारी बंधू गतप्राण झालेले आहेत. यक्षाने सांगितले, धर्मराजा, तुझ्या बंधूंची अवस्था काय झाली आहे हे तुझ्या दृष्टीसमोर आहे. तेव्हा माझ्या प्रश्नांची उत्तरे दिल्याशिवाय तुला पाणी पिता येणार नाही. पाणी प्यायलास तर अशी अवस्था होईल. धर्मराज म्हणाले—बरे आहे देतो प्रश्नांची उत्तरे. यक्ष प्रश्न विचारतो आहे आणि धर्मराजाने उत्तरे द्यायची आहेत. ही नुसती कल्पना करण्यासारखी गोष्ट आहे. चार प्रिय बंधू, पुढचे आपले भावी आधारस्तंभ, भीमार्जुनासारखे बंधू सगळे गेलेले आहेत. पुढची आशा संपली आहे. बारा वर्षे वनवास आणि एक वर्ष अज्ञातवास भोगून पुढे जायचे आहे. आपल्याला राज्य करायचे आहे. आता काही आशा उरलेली नाही. अशी निराशामय परिस्थिती उत्पन्न झाली

असतानासुद्धा धर्माची बुद्धी अविचल आहे. यक्षाने जे काही प्रश्न विचारलेले आहेत, त्या प्रश्नांची मोठी समर्पक उत्तरे धर्मराजाने दिलेली आहेत. ही जी बुद्धीची पूर्णता जवळ जवळ संपादन करित आणली आहे त्यामुळे बुद्धीमध्ये मोह उत्पन्नच होत नाही. प्रतापगडावरून खाली अफजुलखानाला भेटायला जायचे आहे. काय अवस्था होईल याचा काही नेम नाही. तरी राजेसाहेबांनी सांगितले आहे की आलो तर, आहेच. नाही जर आलो तर हा मुलगा आहे. तो राज्य करील. असे सगळे व्यवस्थितपणे सांगून जणू काही प्रवासाला निघालेले आहेत.

हा जो असंमोह आहे, हा बुद्धीचा फार मोठा गुण आहे. व्यवहारामध्ये अशा दैवी गुणांची अपेक्षा आहे. पारमार्थिक दृष्टीने आपले जीवन व्यवस्थितपणे चालवे, आपली बुद्धी ईश्वरतत्त्वपूर्णत्वापर्यंत जावी असे वाटत असेल तर त्याकरिता असंमोहाची आवश्यकता आहे. याप्रमाणे आपले बुद्धितत्त्व निर्मोह ठेवणे, याकरिता धर्मराजाचे प्रयत्न चालू आहेत. व्यवहारी दृष्टीने धर्मराजा स्पष्ट बोलला नाही. त्यामुळे सगळे विचित्र झाले. धर्मराजाला बुद्धी नव्हती असे आपण सगळे वाचतो व त्याबद्दलचे आपले मत प्रदर्शित करतो. परंतु त्याची बुद्धि स्थिर होती. यक्ष प्रसन्न झालेला आहे. आता दुसरी परीक्षा, यक्षाने सांगितले की तू माझ्या प्रश्नांची उत्तम उत्तरे दिलेली आहेस व मी प्रसन्न झालो आहे, तरी या तुझ्या चार बंधूंपैकी कोणतातरी एक बंधू जिवंत होणे शक्य आहे. कोणता बंधू जिवंत व्हावा असे तुला वाटते? धर्मराजाने सांगितले की नकुलाला जिवंत करा. यक्ष हसला. म्हणाला, तुला राज्य करायचे आहे. राज्याला ह्या मुलाचा काय उपयोग आहे? अर्जुन किंवा भीमाला जिवंत करा असे सांग मला. नकुलाला जिवंत करण्यात तुझा उद्देश काय? धर्मराज म्हणाले - मला दोन माता आहेत. त्यापैकी एक माझी माता आहे कुंती, दुसरी माता माद्री. तिने सहगमन केलेले आहे. तेव्हा त्याही मातेचा एक मुलगा जिवंत असताना तिलाही समाधान मिळेल आणि मी एक माझ्या मातेचा आहे. ही जी बुद्धी आहे, अशी बुद्धी मिळण्याकरिता मी धर्माचरण करतो, असे धर्मराजाने द्रौपदीला आणि भीमाला उत्तर दिले आहे.

निर्दोष बुद्धी

धर्माचे फळ म्हणजे काही अर्थ आणि काम एवढेच मर्यादित नाही. फलप्राप्ती

हा उद्देश नाही. खरे धर्मज्ञ आणि महात्मे आपल्या बुद्धितत्वाला निर्दोष बन-
विण्यासाठी नित्य प्रयत्नशील असतात. ते महात्मे धर्माचे आचरण विशिष्ट फला-
करिता करीत नाहीत. निष्काम कर्मयोग जो ते सांगत आहेत, त्याचाच लोक-
मान्यांनी पुरस्कार केलेला आहे. धर्माचे काहीतरी फळ आमच्या पदरात पडावे
अशी इच्छा निर्माण झाली की बुद्धी सदोष झाली आहे असे समजावे. फलाभिलाषा
उत्पन्न झाली आहे म्हणजे बुद्धीमध्ये दोष उत्पन्न झाले आहेत. हा धर्म वाणिज्य
झाला असे धर्मराजांनी स्पष्ट सांगितले आहे. हे धर्माचरण नाही, व्यापार झाला.
इतका धर्म मी केला, इतके फळ मला मिळाले पाहिजे, ही बुद्धी निर्माण झाली
म्हणजे बुद्धीमध्ये दोष उत्पन्न झाला. आसुरी प्रकृती आणि दैवी प्रकृती यानुसार
विवेचन करीत असताना हेच पहायला पाहिजे. हिरण्यकश्यपू आणि त्याचा
मुलगा प्रल्हाद, रावण आणि त्याचा भाऊ बिभीषण या दोघांमध्ये फरक काय
आहे ? दोघेही असुर आहेत. प्रल्हाद भक्त ठरलेला आहे आणि हिरण्यकश्यपू
शत्रू ठरलेला आहे. हा हिरण्यकश्यपू तसा मोठा तत्त्वज्ञ पुरुष आहे. त्याने तपश्चर्या
केली. रावणसुद्धा संध्या करीत होता असे म्हणतात. म्हणजे श्रद्धा होती. हिरण्य-
कश्यपूने तपश्चर्या करायची ठरविली आहे. आपल्याला विशिष्ट शक्ती मिळवा-
यची आहे. लोकोत्तर शक्ती, सर्व सत्ता आपल्या ताब्यामध्ये यात्री हे फळ मळ-
ण्याकरिता त्याने तप केले. तथापि त्याची प्रेरणा, प्रवृत्ती आसुरी होती. ब्रह्मदेव
प्रसन्न झाले. आसुरी वृत्ती किंवा अशा प्रकारची अपूर्ण बुद्धी असा हा बुद्धीचा प्रकार
आहे. त्या बुद्धीमध्ये श्रद्धा आहे पण ती कार्यापुरती आहे. त्यांनी विचार करून
ठरविलेले आहे. कालही अनंत आहे आणि आत्माही संपणारा नाही आहे.
शरीर गेले तरी काल आणि आत्मा नित्य असल्यामुळे माझे उद्दिष्ट सिद्ध
झालेच पाहिजे. हा एक त्याच्या बुद्धीतील विशेष आहे. म्हणून त्यांनी तप केले.
ब्रह्मदेवाचा प्रसाद संपादन केला. प्रसाद संपादन करीत असताना काहीतरी
विशिष्ट फळ मिळावे असे त्याचे उद्दिष्ट आहे. हे फळ म्हणजे आपला विनाश-
मृत्यू न येणे. तथापि हे काही आपल्या ताब्यामध्ये नाही, स्वाधीन नाही हे
हिरण्यकश्यपूस मान्य आहे. जी विशिष्ट सत्ता मिळवायला पाहिजे ती आपण
काही मिळवू शकत नाही म्हणून मृत्यू चुकविणे हेही आपल्या हातामध्ये नाही
असे हिरण्यकश्यपू जाणतो. बुद्धीची शक्ती मोठी आहे. काल अनंत आहे. आत्मा,
अमर आहे हे सगळे खरे आहे. परंतु बुद्धीच्या शक्तीच्या आत हे बसत नाही,
येत नाही. मृत्यू टाळला पाहिजे किंवा विशिष्ट काही निर्माण करून पाहिजे

असलेले इष्ट फळ घेतले पाहिजे. एक परिपूर्ण शक्ती उत्पत्तीही करू शकते आणि ती विनाशही थांबवू शकते हे त्याला मान्य आहे म्हणून त्याने 'मला मृत्यू येऊ नये अशा प्रकारच्या सर्व सिद्धी पाहिजेत, सगळी सत्ता पाहिजे,' असा वर मागून घेतला.

चमत्कार असा आहे की सर्वही बुद्धीमध्ये म्हणजे सर्वांच्या अंतःकरणा-मध्ये उत्पत्ती आणि नाश यांच्यासंबंधी ईश्वराची सत्ता, शक्ती मान्य आहे. आपण स्वतंत्र निर्माण करू शकत नाही किंवा विनाशही थांबवू शकत नाही. तेव्हा उत्पत्ती करायची झाली तरी ईश्वरच करेल किंवा नाश थांबवायचा झाला तर ईश्वरच थांबवेल. म्हणजे उत्पत्ती आणि नाश करायचा अथवा थांबवायचा झाला तर ईश्वरच करेल. दुसरे कोणी करू शकत नाही. उत्पत्ती आणि नाश ईश्वरा-धीन आहे, एवढीच आमची बुद्धी आहे. पण संरक्षण हे मात्र आमच्या प्रयत्नांनी होऊ शकते हा एक आमच्या बुद्धीचा आग्रह आहे. पहारेकरी ठेवले म्हणजे संरक्षण झाले. अवधान ठेवले म्हणजे संरक्षण झाले. म्हणजे संरक्षण माझे मी करू शकतो. फक्त उत्पत्ती आणि नाश एवढे ईश्वराच्या आधीन आहे. महात्म्यांच्या बुद्धीला मात्र असे वाटत नाही. पूर्णशक्तीशी ज्या बुद्धीचा संबंध झालेला आहे त्या महात्म्यांच्या बुद्धीला, संरक्षणही ईश्वरच करतो, संरक्षण करणारी शक्ती ईश्वरच आहे असे निश्चयाने वाटते.

मातेच्या गर्भामधील जीवाचे संरक्षण कोण करतो हा एक प्रश्न आहे. तो जीव मातेच्या गर्भामध्ये असताना माता संरक्षण करते ? माता मोठी आहे, चांगली आहे, वात्सल्यमूर्ती आहे. सगळे बरोबर आहे. अद्यापि मूल समोर आहे काय ? वाहेर आल्यानंतर कितीही कष्ट पडले तरी तिच्या त्या वात्सल्य बुद्धीने तिला ते कष्ट काहीच वाटणार नाहीत हे खरे. परंतु ज्या वेळेला अपत्य समोरसुद्धा नाही आहे अशा वेळेला त्या गर्भाचे संरक्षण माता करते, हे कसे ? त्या अपत्याच्या संरक्षणाची योजना करणारा जो आहे तो ईश्वर हे तर्कावरून शास्त्रकारांनी मान्य केलेले आहे. त्या बरोबर स्वतःच्या बुद्धीचा अनुभवही आहे. उत्पत्ती, संरक्षण आणि नाश सर्वही—संरक्षणशक्तीही आमच्यात नाही आणि आम्ही संरक्षणही करू शकत नाही यावरून ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध होत आहे. सद्गुरू श्रीवासुदेवानंद सरस्वती टेंबे स्वामी महाराज यांनी युवशिक्षेच्या आरंभी हाच तर्क मांडला आहे.

आपण असमर्थ आहोत हे प्रत्येक वेळा आपल्या अनुभवाला येत आहे.

व्यक्ती असो वा समष्टी म्हणजे बुद्धी असो, किंवा बुद्धीचा समुदाय असो तरी सामर्थ्य नाही, ते दिसतही नाही. आपल्या भारताला स्वातंत्र्य मिळून कितीतरी दिवस झाले आहेत. पूर्वी आपल्याला म्हणता तरी येत होते की परक्यांची बुद्धी आहे. ते जेते आहेत. आपण परतंत्र आहोत हे सांगता येत होते. आता तसे राहिले नाही. या परिस्थितीमध्ये अनेक बुद्धी असून त्या सगळ्या बुद्धीकडून शेवटी काय निर्णय ? संरक्षण करण्याचे सामर्थ्य आपल्या बुद्धीमध्ये आहे. मात्र एकाच्या बुद्धीमध्ये नाही सर्वांच्या बुद्धीमध्ये मिळून आहे ! तर कोठे आहे ? हा प्रश्न आपल्या समोर उपस्थित होत आहे. परंतु सुखदुःख हे परतंत्र आहे. हे यावरून सिद्ध होते. आम्ही सगळे अपूर्ण बुद्धीचे लोक. एक असो किंवा अनेक मिळून कार्य करणारे असो. तरीसुद्धा सुख-दुःख आमच्या ताब्यामध्ये नाही. दुःख निवृत्तीही आमच्या ताब्यामध्ये नाही. सुखप्राप्तीही आमच्या ताब्यामध्ये नाही. हे बुद्धीने मान्य करून घ्यायचे ही गोष्ट निराळी आहे. निरनिराळे प्रयोग करून आपण पाहतो. त्या प्रयोगांतून निष्पन्न असे काहीही होत नाही. अशी वस्तुस्थिती असताना कोणीतरी वेगळा आहे हे मान्य का करू नये ? आमच्या बुद्धीला ते का पटत नाही ? सुखदुःख हे परतंत्र आहे हे सिद्ध झालेले आहे. आमच्या ताब्यामध्ये काही नाही आहे असे सिद्ध झाले तर त्या पराची सिद्धी आमच्या बुद्धीने मान्य का करू नये ? नियामक कोणी नाही अशी भूमिका असेल तर मग तुमच्या बुद्धीने तुम्ही सर्व नियंत्रण का करू शकत नाही ? बुद्धीने सगळे होऊ शकत नाही, बुद्धी सगळे करू शकत नाही. तेव्हा स्वतःचे अनीशत्व अगदी अनुभवाला येत असून ईश्वर कोणीही नाही असे मानणे म्हणजे मम माता बंध्या असे होईल.

ज्यांची बुद्धी पूर्णतेच्या मार्गाला लागलेली आहे, परिपूर्ण झालेली आहे त्यांच्या बुद्धीला पूर्णशक्ती मान्य आहे. त्या पूर्ण शक्तीचा अनुभव आलेला आहे त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीमध्ये कोणतीही भीती नाही. हा पहिला गुण शास्त्रकारांनी दैवी प्रकृतीचा सांगितला. निर्भयता आहे. कोणतीही चिंता नाही आहे. भीती वाटत नाही. प्रल्हादजींना काही भीती वाटली नाही. कारण देहाचा नाश फार तर हा पिता करू शकेल. हिरण्यकश्यपूने तपश्चर्या केली आहे आणि फळ पदरात पडण्याबरोबर मात्र तो म्हणू लागला की मी तपश्चर्या केली म्हणून ईश्वराने मला वर दिला. कृतघ्नता हा त्याचा स्थायीभाव काय आहे, तो दिसून आला. फलाची अभिलाषा बुद्धीमध्ये उत्पन्न झाली, कोणताही धर्म अथवा आचरण करताना

फलाची इच्छा उत्पन्न झाल्याबरोबर ते फळ पदरात पडेपर्यंत बुद्धीमध्ये जी कृतज्ञता होती ती कृतज्ञता गेली. फळ मिळाले आणि त्याबद्दल जो आदर आहे, तो आदर मात्र गेला. 'तपश्चर्या मी केली म्हणून मला फळ दिलेले आहे. ईश्वर तरी काय फुकट फळ देतो काय ? दुसऱ्या कोणाला नाही दिले त्याने ? माझ्या तपाचे फळ मला मिळालेले आहे. म्हणजे स्वतः मीच माझा ईश्वर आहे.' या वृत्तीमुळे हिरण्यकश्यपूची प्रवृत्ती आसुरी ठरलेली आहे. म्हणून प्रल्हाद भक्त ठरला आणि हिरण्यकश्यपू शत्रू ठरला. असे आहे. हिरण्यकश्यपूने सुद्धा तपश्चर्या केली होती, पण त्याने नुसती तपश्चर्या केली. बुद्धीचा स्वार्थी भाव गेलेला नाही आहे. तो तसाच राहिलेला आहे. ईश्वराकडून आपल्याला काहीतरी मिळण्याकरिता त्याने तात्कालिक उपाय केलेला आहे. तो मिळाल्यानंतर त्या ईश्वराबद्दल काही कृतज्ञत्व नाही. ईश्वर मानण्याची आता काही आवश्यकता त्या बुद्धीला वाटली नाही म्हणून ती बुद्धी बाजूला पडली.

ईश्वरस्वरूप आणि गुरुस्वरूप दत्तात्रेय

बुद्धीला पूर्णत्व देणारी ईशशक्ती आहे हेच दत्तात्रेयांचे स्वरूप आहे. ज्ञानदेवांनी दत्तात्रेयांवर एक अभंग दिलेला आहे. ज्ञानदेवांची परिपूर्ण बुद्धी झालेली आहे, त्यांच्या बुद्धीचा सर्व देवतांशी संबंध आहे. याचा अर्थ एकतत्त्व सर्वत्र आहे हे ज्ञानदेवांनी जाणले आहे. एखाद्याची श्रद्धा एखाद्या उपास्याबद्दल आहे, त्या आकाराबद्दल आहे. अशी श्रद्धा असू दे. अशी उपासना करू दे. उपासने-विषयी अशी मोकळीक आहे. पण तत्त्व एकच आहे. हे श्रीज्ञानदेवांच्या बुद्धीला पटल्यामुळे नाथ संप्रदाय असला काय किंवा कोणताही संप्रदाय असला काय निश्चयात्मक बुद्धी, स्थिर बुद्धी एकच आहे. बाकीच्या बुद्धी अस्थिर. भिन्न भिन्न विचार—आज एक उद्या एक—असा कोणताही विचार स्थिर राहत नाही.

दत्तात्रेय संप्रदाय हा ईश्वररूप आहे, आणि गुरुस्वरूपही आहे. योगशास्त्रकारांनी ईश्वराला गुरु असे म्हटले आहे. गुरुत्वशक्ती, मार्गदर्शन करणारी शक्ती चिरंतन पाहिजे आहे. कारण मार्गदर्शन हे विशिष्ट काला-पर्यंतच हवे आहे असे नाही. किती तरी काळ गेला आहे, जात आहे, आणि जाणार आहे. प्रत्येकाच्या बुद्धीत सुधारणा करायची आहे. ती बुद्धी सिद्ध करण्या-करिता सर्व कालामध्ये ईश्वरतत्त्व आहे, त्यास कालमर्यादा नाही आहे. 'स एव पूर्वमपि गुरुः कालेन अनवच्छेदात्' असा योगसूत्रकारांचा अभिप्राय आहे.

मा
बुद्ध
व्य
ना
सुस्
त्य
स्त्र
आ
बुद्ध
सुध
आ
हे
बुद्ध
का
आ
तर
दत्
नृ
सो
कर
जी
जर
जर
को
बुद्ध
दत्त
स्वर

आमच्या या आयुष्यामध्ये जेवढे हे ईल तेवढेच होणार. पुढे काही नाही, मागे काही नाही. इतकी आमची बुद्धी संकुचित झालेली आहे. त्या आमच्या बुद्धीला कालत्रयातीत देहत्रयातीत ही अवस्था कोठे मान्य आहे? एक व्यवहार दिसतो आहे. त्यामध्ये सूक्ष्मत्व आहे याचीही कल्पना आपल्याला नाही आहे. परंतु योगशास्त्रासारखे प्रयोगशास्त्र आहे. या शास्त्रीय विचाराने सुसंस्कृत झालेल्या बुद्धीला या देहत्रयाची कल्पना येऊ शकते व त्याची सुधारणा त्याला करता येते. दत्तात्रय स्वरूप हे ईश्वररूपच आहे. परिपूर्ण शक्तीचे स्वरूप आहे, आणि त्याचबरोबर गुरुस्वरूपही आहे. आणि ईश्वरच सर्वांचा आदि गुरु आहे. मार्गदर्शन उपदेश हे गुरुचे काम. त्याला प्रत्येकाची बुद्धी शक्ती पाहता आली पाहिजे. त्याशिवाय उपदेश करून उपयोग नाही. सुधारणा करायची झाली तर कोणता रोग झाला, कोणत्या अवस्थेपर्यंत पोचला आहे. प्राथमिक अवस्था आहे, की शेवटची अवस्था आहे. औषध देणाऱ्याला हे जाणता आले पाहिजे. सर्वही बुद्धीशी जिचा संबंध आहे, अशी एक समष्टि-बुद्धी परिपूर्णबुद्धी परिपूर्ण शक्ती आहे. तीच दत्तात्रेयस्वरूप आहे असे शास्त्रकार व्यास महर्षींनी सांगितले आहे. त्या दत्तात्रेयांशी ज्ञानदेवांचा संबंध आहेच आहे. दत्तात्रेयाचे स्वरूप आज जरी आपल्यापुढे त्रिमूर्ती षड्भुज असे असले तरी त्यांची वेगवेगळी सोळा स्वरूपे शास्त्रकारांनी सांगितली आहेत.

आंबजोगाईला दासोपंत म्हणून मोठे दत्तभक्त होऊन गेले. त्यांच्यामध्ये दत्तात्रेयांचे सोळा अवतार सांगितले आहेत. आज आपल्याला श्रीपादश्रीवल्लभ, नृसिंहसरस्वती एवढे दोनच अवतार माहित आहेत. दासोपंतांच्या संप्रदायामध्ये सोळा अवतारांच्या जयंत्या चालू आहेत. ते अवतार भिन्न भिन्न स्वरूपे धारण करून सर्व ठिकाणी संचार करीत आहेत. अनेक जीवात्मे आहेत व त्या जीवात्म्यांच्या बुद्धीची व्यवस्था लावायची आहे. जगत्कार्य करायचे आहे. संपूर्ण जगाची व्यवस्था लावणाऱ्या बुद्धीची व्यवस्था अगोदर लागली पाहिजे. बुद्धीच जर परस्पर अव्यवस्थित उत्पन्न झाली आणि परस्पर संघर्ष निर्माण झाला तर कोणत्या बुद्धीने कसे कार्य होऊ शकेल, ही बुद्धीची व्यवस्था, व्यापकता, बुद्धीची परिपूर्णता, बुद्धीचा विकास, या सर्वांचा विचार करण्याकरता हे दत्तात्रेयांचे स्वरूप आहे. ईश्वरस्वरूप आणि गुरुस्वरूप त्याकरिता आलेले आहे. ईश्वर, गुरु, आत्मा तीन भेद आहेत. हे जे काही परिपूर्ण दत्तात्रेय स्वरूप आहे हे सगळे ईश्वरी स्वरूप दत्तात्रेय आहे. असे टेबेस्वामी महाराजांनी

‘द्विसाहस्री’ या ग्रंथामध्ये सांगितले आहे. दत्तात्रेयांचे वैष्णवरूप आहे, शैवरूप आहे, शाक्त्यरूप आहे, सौररूप आहे, शिवाय अनेक रूप धारण करणारा एक दत्तस्वरूप म्हणजे परिपूर्ण एक ईश्वर स्वरूप आहे. ही एकात्मभावना ज्या बुद्धीमध्ये उत्पन्न झाली ती परिपूर्ण बुद्धी होय. “अनेक ईश्वर आहेत. कोणाची उपासना करायची ? वैदिक धर्मात काहीही एक नाही. साधने किती सांगितली आहेत. देवता किती सांगितल्या आहेत.” ह्या आमच्या सगळ्या शंका आमच्या अपरिपूर्ण बुद्धीच्या शंका आहेत. परिपूर्ण बुद्धी निःशंक असते. तिला एकतत्त्व अनेक रूप होऊन दिसते. याप्रमाणे दत्तात्रेय सद्गुरुस्वरूप आहेत. मार्गदर्शक आहेत. म्हणून दत्तात्रेय स्वरूपाला कालमर्यादा नाही.

कंसाचा नाश झाला, संबंध उलाढाली झाल्या. कृष्णाचे निजधामाला निर्याण झाले. राम अवतार संपलेला आहे. दत्तात्रेय अवतार मात्र संपणारा नाही आहे. कारण बुद्धीची सुधारणा करायची आहे. जीवांची बुद्धी परिपूर्ण बनवायची आहे. हे कार्य काय मर्यादित आहे ? एखाद्याचा नाश केला तो निरोध केलेला आहे, प्रलय नाही. प्रलयाच्या वेळेला सुद्धा बुद्धीची परिपूर्णता होऊ शकत नाही. कार्य स्थगित झालेले आहे. फक्त कर्मशक्ती, त्या शक्तीचा विकास थांबलेला आहे. प्रलयाने काही सुधारणा होत नाही. तर ही सुधारणा सगळ्यांची करायची आहे. बुद्धीमध्ये व्यवस्था लावायची आहे. तिला परिपूर्ण करायची आहे. हे कार्य अनंतकाळ चालू आहे. ते अनंतकाळ राहणार आहे. असा एक निर्णय श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामी महाराजांनी त्याबद्दल दिलेला आहे. स्वामीमहाराजांची परिपूर्ण बुद्धी आहे. त्या परिपूर्ण बुद्धीने दिलेला हा निर्णय आहे.

दत्तात्रेयांच्या स्वरूपाशी संबंध एकत्व दृष्टीने व्हावयाचा आहे. अनेकत्व दृष्टीने आकाररूप जरी घेतले तरी त्या रूपाशी संबंध आहे. त्या ज्ञानदेवांचे सगळेच आपल्याला माहित आहे काय ? सगळेच संशोधन करताना सगळे समजून येते असे नाही. संशोधन करताना उलाढाली होतात. याप्रमाणे ज्ञानदेवांचा दत्तात्रेयांचा संबंध म्हणजे आत्मरूपाला त्यांनी नमन केलेले आहे. ते एक आत्मतत्त्व आहे हे त्यांनी आरंभाला सांगितले आहे. त्या आत्मतत्त्वापर्यंत संबंध होणारी बुद्धी परिपूर्णबुद्धी. ही बुद्धी होण्याकरिता त्यांनी सांगितलेली साधने—थोरपण पन्हा सांडीजे । एथ उत्पत्ती आघधी विसरिजे । जै जगा धाकुटे होईजे । तै जवळीक माझी ॥ कोणत्या वेळी ज्ञानाचा आविष्कार करायचा, कोठे करायचा, कसा करायचा, कोठे करायचा नाही. या संदर्भात संयम सांगितला

आहे सगळेच ग्राहक नसतात. तर ज्ञान सोडून घावे असे ज्ञानेश्वरांनी कधीच म्हळ्ळे नाही. पण जे ज्ञान आहे, बुद्धीमध्ये उत्पन्न झालेले ते ज्ञान कोणत्या वेळी व्यक्त करायचे, त्याचा उपयोग कोणत्या वेळेला करायचा कसा करायचा या संदर्भात संयम दाखविला आहे. ज्ञानेश्वर महाराज, जे जगा धाकुटे होईजे हे दुसरे साधन सांगत आहेत. त्या ज्ञानाचे हे फळ आहे. बुद्धीने ग्रहण केलेले ज्ञान आणि त्या ज्ञानाचे हे फळ. म्हणजे यथार्थ ज्ञान झाल्यानंतर जितेंद्रियत्व आलेच पाहिजे. इंद्रियाचा संयम होणे हे ज्ञानाचे मुख्य फळ त्यांनी सांगितले आहे. तर हे होणे म्हणजे जे जगा धाकुटे होईजे. संयम आहे आणि त्याप्रमाणे अहंकारादी विकार, सगळे दोष दूर झालेले आहेत. परिपूर्ण बुद्धी झालेली आहे म्हणून जी बुद्धी परिपूर्ण झाली आहे त्यांच्या बुद्धीचे प्रमाण अनुभूतिप्रमाण मानले जाते.

अशा तऱ्हेने शास्त्रकारांनी दत्तात्रेयाची भिन्न भिन्न स्वरूपे सांगितली आहेत. एकच दत्तात्रेयस्वरूप नाही. द्विभुज अवतार आहे. चतुर्भुज अवतार आहे. षड्भुज अवतार आहे. ते जाणण्याची शक्ती परिपूर्ण बुद्धीमध्ये आहे. त्यादृष्टीने ज्ञानदेवांचा दत्तात्रेयांशी संबंध आहे असे म्हणायला हरकत नाही. आणि दत्तात्रेय हा अवतार नित्य आहे, त्याला कालाचे बंधन नाही हे ईश्वराने धारण केलेले दत्तात्रेयस्वरूप आहे त्याला कालमर्यादा नाही आहे. चांगदेवासारखे योगीपुरुष १४०० वर्षे राहू शकतात. हा बुद्धिवाद आहे. बुद्धीचे प्राधान्य आहे. बुद्धीने काहीही करता येणे शक्य आहे. असलेले आयुष्य कमीही करता येईल. कमी असलेले आयुष्य वाढविता येईल. आमच्या बुद्धीला जे असंभवनीय वाटते ते ज्या बुद्धीत निश्चय, श्रद्धा उत्पन्न झाली त्या बुद्धीला अशक्य नाही. अशा पूर्ण बुद्धीच्या पूर्ण शक्तीशी संबंध असलेल्या बुद्धीच्या दृष्टीने ज्ञानदेवांनी दत्तात्रेयांचा अभंग लिहिला आहे. दत्तात्रेयाचा आणि त्यांचा संबंध आला आहे असे स्पष्ट दिसते.

दत्तात्रेय योगी

पैल मेरूच्या शिखरी । एक योगी निराकारी ।
मुद्रा लावूनि खेचरी । ब्रह्मपदी बैसला ॥ १ ॥
तेणे सांडियेली माया । त्यजियेली कंथाकाया
मन गेले विलया । ब्रह्मानंदा माझारी ॥ २ ॥

(३०)

अनुहृतध्वनि नाद । तो पावला परमपद
उन्मनी तुर्या विनोदे । छंदे छंदे डोलतुसे ॥ ३ ॥
ज्ञान गोदावरीच्या तीरी । स्नान केले पांचाळेश्वरी ।
ज्ञानदेवाच्या अंतरी । दत्तात्रेय योगिया ॥ ४ ॥

-श्री ज्ञानदेव

याप्रमाणे एक स्वयंपूर्ण शक्ती ईश्वरशक्ती आहे. आणि त्या शक्तीशी त्यांचा संबंध नित्य आलेला आहे. हा यावा असे ज्यांना वाटते, त्या ईश्वर तत्त्वाची उपासना करणारे आणि आपल्या बुद्धीचा विकास करून घ्यावा असे वाटणारे अशा प्रकारे भगवत्भक्त हे त्या मार्गाने जात आहेत.

दत्तात्रेयांचा संप्रदाय, ज्ञानेश्वरांचा संप्रदाय, संप्रदाय पदार्थ म्हणजे काय ? याबाबत उद्या विचार करायचा आहे. दत्त संप्रदायामध्ये काय काय विशेष आहे, हा जो ईश्वरसंप्रदाय आहे तो ईश्वरसंप्रदाय उपकारक आहे का अपकारक आहे याचा विचार उद्याच्या प्रवचनात करायचा आहे.

बुद्धियोगाचा प्रदाता - गुरुस्वरूप ईश्वर परिपूर्ण बुद्धी श्रीज्ञानदेव

व्याख्यान तिसरे १८-१२-८९

ज्ञानदेव आणि दत्त संप्रदाय-पहिल्या व्याख्यानामध्ये बुद्धीतत्त्वाचे प्राधान्य मानून ज्ञानदेवांच्या विशाल बुद्धीविषयी काही विवेचन झाले. काल दत्त संप्रदायाच्या विवेचनामध्ये दत्तात्रेयांचे ईश्वरस्वरूप व गुरुस्वरूप पाहिले. बुद्धी ही अपूर्ण आहे. पण तिचा पूर्णतत्त्वाशी संबंध आल्यानंतर तीही पूर्ण होऊ शकते. असे एक पूर्णतत्त्व जगामध्ये आहे, ते कायम आहे, कालातीत आहे, गुरुस्वरूप आहे. सर्व नियामक आहे. अशा पूर्ण तत्त्वाविषयी विवेचन सुरू झालेले आहे.

मोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृद सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

ईश्वरतत्त्वाचे, पूर्णतत्त्वाचे ज्ञान झाल्यानंतर त्याचे फळ येथे सांगितले आहे. आणि त्याचे स्वरूप हेही या श्लोकातून दाखविले आहे. ईश्वरतत्त्वाचे ज्ञान झाल्यानंतर शांती हे त्याचे फळ दाखवित आहेत. बुद्धीची तुष्णीम् अवस्था होणे, त्या बुद्धीला स्थिरता प्राप्त होणे वृत्तीशून्य अवस्था होणे यालाच शांती असे शंकराचार्य म्हणतात. वृत्तीची शांती होणे, वृत्तीचा निरोध होणे याच्यामध्ये पुष्कळ सुख आहे. शांती, सुखाला म्हणतात. सुख म्हणजे शांती असे आपण समजतो. हे शांतीचे विशिष्ट स्वरूप आचार्य सांगत आहेत. हे फळ 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' असे भगवान स्वतः सांगतात.

भगवान हेच स्वतः गुरु आहेत. असे पतंजली महर्षींनी सांगितले आहे. ईश्वररूप आणि गुरुस्वरूप, नियामक स्वरूप, नियामक शक्तीचे वर्णन उपनिषदात केलेले आहे. नियामक शक्ती पृथ्वीमध्ये आहे, जलामध्ये आहे.

तेजामध्ये आहे. चंद्रामध्ये आहे. सूर्यामध्ये आहे. सर्व जीवामध्ये अंतर्गामी सर्वांचे नियमन करणारी शक्ती आहे. परंतु त्या त्या जीवांना त्याचे ज्ञान मात्र नाही. त्यांच्या अंतर्गामी ते आहे. ईश्वरस्वरूप व गुरुस्वरूप तेच आहे. ते सर्वांनाही मार्गदर्शन करते असे उपनिषदा प्रतिपादिले आहे प्रत्यक्षात सर्व बुद्धीची व्यवस्था ही बुद्धीच्या द्वाराने होते. पण प्रत्यक्ष बुद्धीतत्वाची व्यवस्था करणारे असे एक स्वतंत्र तत्त्व आहे आणि ते बुद्धीनेच जाणले जाते. या पूर्णतत्वाचे ज्ञान हे ज्या वेळेला होईल त्यावेळेची शंती प्राप्त होते. चित्ताची शंती होते. वृत्तिशून्य होते. गुरुस्वरूपाचे वर्णन भगवंतांनी केलेले आहे. अर्जुनाला भगवान सांगत आहेत.

इमं विवस्तते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुर्दिवाकवेऽब्रवीत् ॥

हा योग पूर्वी मी विवस्वताला-सूर्याला सांगितला. तो काळाच्या ओघात नष्ट झाला. तुला मी आता सांगणार आहे. हे ज्यावेळेला भगवंत सांगायला लागले, त्यावेळेला अर्जुनाला शंका येणे साहजिक आहे. बुद्धीनेच आपण विचार करणार. तथापि आपली बुद्धीसुद्धा मर्यादित आहे. आणि पूर्ण बुद्धी अद्याप मिळालेली नाही. तोपर्यंत बुद्धीची मर्यादा आहे. अर्जुनाने विचारले की तुमचा जन्म अलीकडचा आहे. वासुदेवाचे पुत्र तुम्ही आहात. सूर्याचा जन्म कितीतरी पूर्वीचा आहे आणि त्याला तुम्ही उपदेश केला. हे कसे शक्य आहे ? शंका साहजिक आहे. यावर भगवन्तानी पुढे उत्तर दिले आहे.

बहूनि मे व्यतितानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥

अजोऽपि सन्नव्यया भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥

भगवान म्हणतात तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडचे आहे. पण हे मी केलेले आहे. अर्जुनास भगवन्तानी गुरुस्वरूप दाखविले असून ईश्वरच गुरू आहे हेही प्रतिपादन केलेले आहे. भगवंतांच्या अशाप्रकारच्या प्रतिपादनावरून एखाद्यावेळेला आमच्या बुद्धीला वाटते की गीता सांगणारे वेगवेगळ आहेत की काय ? या ठिकाणी हा अहम् पदार्थ आहे. मीच उपदेश केला आहे असे भगवान सांगतात. हा भगवान कोणी निराळा आहे आणि निर्माता दुसराच कोणीतरी आहे. म्हणजे गीता सांगणारे दोन तीन आहेत की काय ? असे वाटते. गीता सांगणारे तीन

नसतील, एकणारे मात्र तीन आहेत, हे निश्चित आहे. अशा प्रकारचा संदेह निर्माण होणे साहजिकच आहे. ईश्वरभावरूप होऊन ईश्वरभावामधून श्रीकृष्णाने गीताज्ञानाचा उपदेश केलेला आहे. प्रथम ईश्वररूपही दाखविले आहे. गीता सगळी झालेली आहे. युद्ध झाले. विजय मिळाला. सगळे झाले. आणि अर्जुनाने पुनः विचारले की तुम्ही आणखी एकदा गीता सांगितली तर बरे होईल. त्यावर भगवंत म्हणाले की ती गीता आता मलासुद्धा सांगता येणे शक्य नाही. काही तरी करून अनुवाद करून पुन्हा सांगितली आहे. तर ईश्वरभावसंपन्न होऊन त्या रूपामध्ये मूळ गीता ज्ञानाचा उपदेश झालेला आहे. नियामक शक्ती कशी आहे ? नियामकत्व, लोकमहेश्वरत्व काय आहे हेही भगवन्तांनी दाखविले आहे. ईश्वराचे दर्शन, ईश्वराचे ज्ञान झाले म्हणजे शांती हे फळ मिळते.

ईश्वराचे ज्ञान करून ध्यावयाचे तर गुरुस्वरूपाची उपासना केली पाहिजे. गुरुस्वरूपामध्य भगवान उपदेश करतात. दत्त स्वरूपामध्ये ईश्वर आणि गुरु या दोघांचाही समन्वय आहे. नियामक अशी ईश्वरशक्ती आहे. या शक्तीचे प्रतिपादन करताना महाभारतातील एका प्रसंगामध्ये व्यासांनी लिहिले आहे. कर्ण व अर्जुन यांचे पहिल्यापासून वैर आहे. अर्जुनाला मारण्याकरिता कर्णाने इंद्राकडून एक शक्ती मागून घेतली. इंद्राने ती दिलेली आहे. एकदाच त्या शक्तीचा प्रयोग करता येईल, असे स्वाने सांगितले आहे. आता कर्णाजवळ ते आयुध आहे. कर्णार्जुनांचा संग्राम काही झालेला नाही असे नाही. त्यांचे युद्ध झालेले आहे. पुनः सायंकाळच्या वेळेला दुर्योधनाने विचारले— 'तुझ्याजवळ शक्ती असताना अर्जुन समोर आला असताना तू का टाकली नाहीस.' कर्ण म्हणाला 'विस्मरलो,' म्हणजे याचा अर्थ काय ? म्हणजे विस्मरण—हे जें नियामकत्व आहे ही ईश्वरी शक्ती आहे. 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ही ती शक्ती आहे. याचे दिग्दर्शन व्यासांनी त्या वेळेला केलेले आहे.

नियामक शक्तीचे ज्ञान

अशा रीतीने सर्वांच्या ठिकाणी अंतर्दामी रूपाने नियामक शक्ती आहे. गुरुस्वरूपाचे तसेच ईश्वरस्वरूपाचे ज्ञान करून देण्याचे सामर्थ्यही याच नियामक शक्तीचे आहे. आपण गुरु आहोत व ईश्वरही आहोत हे भगवन्तांनी दाखवून दिले आहे. 'ददामि ते बुद्धियोगं' येथेही याचेच दर्शन आहे. भगवन्तांनी गुरुस्वरूपाचे प्रतिपादन केले आहे. ईश्वररूपाचे ज्ञान होणे व

विशाल वा पूर्ण बुद्धी होणे याचे गमक ते सांगत आहेत. 'बहूनां जन्मना अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते। वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥' वासुदेवः सर्वमिति असे ज्ञान झाले म्हणजे तो महात्मा झाला. आता त्याच्या बुद्धीला पूर्णता आलेली आहे. हे ज्ञान कसे व्हायचे? किती जन्म लागतील याची संख्या भगवंतांनी निश्चित केली नाही. बहूनां एवढेच भगवन्त सांगतात. या ज्ञानप्राप्तीसाठी हजारो वर्षे तपश्चर्या करावी लागते. मात्र ध्रुवाला अवघ्या पाच-सहा महिन्यांमध्येच दर्शन झाले आहे असे ध्रुवचरित्रात शुक-चार्यांनी सांगितले आहे. त्याच्या बुद्धीचा तो अधिकार आहे किंवा त्याला मार्गदर्शन करणाऱ्या गुरूचा तो अधिकार आहे. त्या गुरूची ती शक्ती आहे. मार्गदर्शक बुद्धीचा अधिकार असेल तर एकाच जन्मामध्येही ज्ञान होऊ शकते. ध्रुवाच्या चरित्राचा विचार केला तर पाचसहा महिन्यांमध्येच सर्वही साधन-मार्गांची सिद्धी झालेली दिसते. ही सिद्धी कशी झाली हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ध्रुव घराच्या बाहेर पडलेला आहे. आईने त्याला जाण्यास सांगितले आहे. वय अत्यंत लहान तरीही त्याचा निश्चय झालेला आहे. ईश्वराचे दर्शन झाल्यानंतरच परत जायचे, आणि काय मागायचे तेही ईश्वराजवळच मागायचे, हाही एक निश्चय झालेला आहे. आईचेच तसे सांगणे होते.

बाहेर पडल्यानंतर नारदांनी परीक्षा केली. बुद्धीची परीक्षा केल्याशिवाय ज्ञानदान करणे योग्य नाही. कोणतेही ज्ञान असो, व्यावहारिक ज्ञान जरी असले तरी परीक्षा करूनच ज्ञान दिले जाते. नाहीतर देणाऱ्याचा कालाफोयय म्हणा, श्रम म्हणा, याचा उपयोग नाही. अश्वत्थाम्याला ब्रह्मास्त्र विद्या द्रोणाचार्यांनी सुद्धा दिली नाही. कर्णालाच दिली नाही असे नाही, अश्वत्थाम्याला सुद्धा दिली नाही, अश्वत्थाम्याला ब्रह्मास्त्राचे ज्ञान अर्धवट होते. प्रयोग करण्याचे ज्ञान त्याला आहे. उपसंहार करण्याचे ज्ञान त्याला नाही आहे. आणि याला कारण म्हणजे ब्रह्मचर्यादी जी काही त्याला साधने लागतात, त्यामध्ये न्यूनता असली पाहिजे असे काही काही ठिकाणी सांगितले आहे. आपल्या मुलाला सुद्धा पूर्ण विद्या द्रोणाचार्यांनी दिली नाही. त्याला पूर्ण विद्या मिळाली नाही, याचे कारण म्हणजे त्याच्या बुद्धीमध्ये ज्ञानग्रहण करण्याचे सामर्थ्य नाही.

अर्धी विद्या मिळालेली असताना सुद्धा शेवटी त्याने काय केले हे आपल्याला माहिती आहेच. भारतीय युद्ध संपले आणि त्याचा बुद्धीतून अभि-निवेश उत्पन्न झाला. सहा ऋषींपैकी एक होणारा अश्वत्थामा पण त्याच्याही

बुद्धीमध्ये अभिनिवेश उत्पन्न झाला आहे. पक्षपात इतका निर्माण झाला की त्या दुर्योधनाच्या पक्षाभिनिवेशाने पांडवांचे राहिलेले सर्व सैन्य अश्वत्थाम्याने मारून टाकलेच. त्या द्रौपदीची पाचही मुले मारून टाकलेली आहेत. आपली पाचही मुले मारली गेली तरी त्या द्रौपदीने अश्वत्थाम्याला जीवदान द्या म्हणून मागितले आहे; ही द्रौपदीची बुद्धी आहे. अश्वत्थाम्याची बुद्धी व द्रौपदीची बुद्धी यांची परीक्षाच त्या वेळेला झाली.

द्रौपदीने जो निर्णय दिलेला असेल त्याप्रमाणे अश्वत्थाम्याला शिक्षा करावयाची असे सर्वानुमते ठरले होते. परंतु तिने सांगितले की त्याला जीवदान द्या. याचे कारण ती अर्जुनाला सांगत आहे. “सरहस्यो धनुर्वेदः मन्त्रिमर्गोपसंयमः । अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात् ॥ स एष भगवान् द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते ” ज्या गुरुपासून तुम्हाला सर्व विद्या मिळाली त्या गुरुंचा तो मुलगा आहे. द्रौपदीच्या अंतःकरणात अद्यापि वात्सल्य भाव आहे. ती सांगते आहे. मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता । यथाहं मृतवत्साऽर्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः ॥ ‘याची माता अद्यापि जिवंत आहे. पुत्रशोकाचे दुःख मला जसे झाले तसे तिला होऊ नये.’ शोकाच्या वेळेलाही हे विचार द्रौपदीच्या अंतःकरणामध्ये आहेत. आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ आत्मौपम्य बुद्धीचे हे महत्त्व आहे.

द्रौपदीच्या आत्मौपम्य बुद्धीचे विचार एका बाजूला आणि अश्वत्थाम्याचे विचार एका बाजूला. या द्रौपदीच्या विचारामुळे धर्मराज, श्रीकृष्ण यांनीसुद्धा द्रौपदीची प्रसंसा केली आहे. कौतुक केले आहे. यातून अश्वत्थाम्याला जीवदान मिळाले. तरी सुद्धा जाता जाता पांडवांचा एक वंशांकुर राहिला आहे—उत्तरेच्या पोटात अभिमन्यूचा गर्भ राहिला आहे—हा वंशसुद्धा शिल्क ठवायचा नाही अशी त्या अश्वत्थाम्याची विलक्षण विपरीत बुद्धी झालेली आहे. ती पराकोटीला गेलेली आहे. त्या गर्भाचा नाश करण्याचा प्रयत्न ब्रह्मास्त्राचा वापर करून केलेला आहे. म्हणजे ब्रह्मास्त्र विद्या कोणाला द्यावी किंवा न द्यावी हा विचार विद्या देतेवेळी द्रोणाचार्यांनी करायला हवा होता. शिष्याचा अधिकार पाहून ज्ञान द्यायचे, नाही तर त्याचा परिणाम विलक्षण होतो.

अश्वत्थाम्याने ब्रह्मास्त्राचा वापर उत्तरेचा गर्भनाश व्हावा म्हणून केला तथापि त्याच्या बुद्धीचा काही परिणाम झाला नाही. ही गोष्ट वेगळी आहे. नियामक ईश्वरशक्ती ही ब्रह्मास्त्रापेक्षा मोठी आहे. भगवंतांनी—श्रीकृष्णांनी

उत्तरेला दिलासा दिलेला आहे. ' बाई, काही घाबरू नकोस. तुझ्या गर्भाचे संरक्षण होईल. तुझा गर्भ सुरक्षित राहील ' ते इतके विलक्षण ब्रह्मास्त्र असले तरीसुद्धा ही जी पूर्णशक्ती-नियामक शक्ती आहे तिचे सामर्थ्य आहे आणि त्या शक्तीची इच्छा आहे की त्या गर्भाचे संरक्षण झाले पाहिजे. ' विगमि अमृतं भवेत् केवलमैश्वरेच्छया ' असे त्या नियामक शक्तीचे सामर्थ्य आहे. ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग होऊन गेलेला आहे. सर्व काही होऊन गेलेले आहे. तरी सुद्धा त्या गर्भामध्ये प्रवेश करून ब्रह्मास्त्राला भगवंतांनी शांत केले आहे.

सर्व नियामक शक्तीचे वात्सल्य

वस्तुतः ईश्वराला क्लेश नाही. कर्म नाही, कर्मफल नाही, काही नाही. ' क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः ईश्वरः ' असे ईश्वराचे वर्णन योगसूत्रात आहे. असे असूनही भगवंताने गर्भात जाण्याचे कारण काय ? या ईश्वर स्वरूपाचे महत्त्व या ठिकाणी भगवान सांगत आहेत. आपल्यावर जो उपकार करित असले तर त्याच्यावर उपकार करावयाचा असे झाले तर भक्तियोगाला काही महत्त्व राहणारच नाही. ईश्वराची अशी इच्छा असेल की भक्ताने प्रत्युपकार केला तरच मी त्याच्या उपयोगी पडेन. मग भक्तियोग कसा होणार ? ईश्वराला प्रत्युपकाराची अपेक्षा नाही. ईश्वराचे अनंतगुण प्रतिपादन केले आहेत, त्यात वात्सल्य हा एक गुण आहे. सुहृदः सर्व भूतानां, प्रत्युपकार निरपेक्षता—यात भक्तियोगाचे सूत्र आहे. शास्त्रकारांनी आश्रितजनदोषेषु गुणत्व बुद्धिः अशी वात्सल्याची व्याख्या केलेली आहे. जो आपला आश्रित आहे, ज्याच्या मनात भक्तिभाव अपरंपार भरलेला आहे त्याचे दोष भगवंताला दिसतच नाहीत. फक्त गुण दिसतात. भक्ताच्या दोषांच्या जागीही त्याला गुणच दिसतात. दोष जाणवतच नाहीत.

अर्थात दोषाला गुण समजणे म्हणजे धांती झाली. त्याकरिता शास्त्रकारांनी वात्सल्याची दुसरी व्याख्या केलेली आहे. तदोष अदर्शनं वा । त्याला आश्रित जनांचे दोष दिसतच नाहीत, त्यांच्या अन्तःकरणामध्ये प्रेम किती आहे एवढेच भगवंताला दिसते. त्यामुळे आणखी कोणतीही शक्ती मोठी असली तरी त्या सर्व शक्तीचे नियमन करणारी ही भगवंताची शक्ती कशी आहे याचा अनुभव भक्तांना येत आहे. भगवंताने उत्तरेच्या गर्भामध्ये राहून त्या बालकाचे संरक्षण केले. केवळ त्या पांडवांची भक्ती पाहिली. प्रेम पाहिले. त्यांची विशुद्ध बुद्धी

पाहिली. त्या बुद्धीचे कौतुक केलेले आहे. त्या विशुद्ध बुद्धीकरिता भगवंताने त्याग करून दाखविला आहे.

नियामक शक्तीचा दोन्ही प्रकारचा अनुभव येतो. ब्रह्मास्त्रासारखा प्रयोग झाला असताना सुद्धा त्याचे नियमनही केले गेले आणि ते शांतही झाले आहे. अस्वत्थाम्याने पुढे शस्त्रसंन्यास घेतला असे म्हणतात. तो तसेच करित राहिला असता तर सगळे संपलेच असते. पुढे त्याला सद्बुद्धी झाली म्हणतात. यासाठी काहीतरी एक नियामक शक्ती संरक्षणाकरिता योजिली गेली. त्या बालकाचे संरक्षण झाले आहे. भगवंताने स्वतःच गर्भामध्ये प्रवेश करून आणखी सर्व योजना केली. तोही जीवात्मा मोठा असला पाहिजे. ज्याला काही कारण नाही, कर्म नाही, काहीच नाही—असा परमेश्वरसुद्धा त्या बालकाबरोबर गर्भामध्ये नऊ महिने निवास करतो आहे, त्या जीवात्म्याचे पुण्य कितीतरी मोठे असले पाहिजे. ईश्वराच्या नियामक शक्तीचा हा एक प्रकार आहे.

दुसरा प्रकार अर्जुनाच्या संदर्भातला. भारतीय युद्धाच्या वेळेला अर्जुनाची बुद्धी शोकमोहावृत झालेली आहे. त्यामुळे त्याला काही सुचेनासे झाले आहे. धर्मकर्तव्य त्याला विरुद्ध वाटू लागले. धर्म चुकीचा आहे. क्षत्रियांचा कठोर धर्म बरोबर नाही. हे सर्व तो बोलून गेला आहे. आपल्या बुद्धीप्रमाणे त्याने कारण-मीमांसा केली आहे. अर्जुनासारखा योद्धा युद्धातून निवृत्त होत आहे म्हणजे मोठी चिंता आहे. म्हणजे या युद्धात पांडवांना विजय मिळणार नाही असे झाले. केवळ व्यावहारिक दृष्टीने विचार केला तर युद्ध जिंकायचे तर मोठा योद्धा नाहीतर मोठा अतिरथी महारथी पाहिजे, किंवा सैन्याची संख्या तरी जास्त पाहिजे. तथापि शास्त्रदृष्टीने याला काही महत्त्व नाही. मारुतिराय रावणाच्या लंकेमध्ये एकटेच गेले होते. राक्षसांच्या राजधानीमध्ये गेले होते. तेथे कोण होते त्यांच्या बरोबर ? बुद्धिमतां वरिष्ठः असे मारुतिरायांचे वर्णन आहे. त्या बुद्धीमध्ये सगळी शक्ती आली आहे. अभय, निर्भयता हे परिपूर्ण बुद्धीचे गमक आहे. मारुतिराय एकटे गेलेले आहेत. तेथे जाऊन सर्वही कार्य केलेले आहे. सीतेचा शोध लावलेला आहे. तिचे समाधान केले आहे. तिला आश्वासन दिलेले आहे. रावणाच्या सभेमध्ये आपला परिचय करून देऊन त्याची कानउघाडणी करून मारुतिराय परत आलेले आहेत. हे त्यांच्या पूर्णबुद्धीचे वैशिष्ट्य आहे. बुद्धिशक्ती असे विशिष्ट कार्य करू शकते—जर ती बुद्धी ईश्वरतत्वाशी संबंधित असेल तर !

ईश्वरतत्वाशी संबंध येऊन ज्या बुद्धीमध्ये पूर्णता येते तेथे अन्य साहाय्याची अपेक्षा नाही. क्रियासिद्धिहिं भवति महतां नोपकरणे. संख्येमध्ये बल असते असे नाही. पांडवांचे सात अक्षौहिणी सैन्य, अर्जुनासारखा मोठा अतिरथी योद्धा. देवलोकामध्ये जाऊन सर्व देवांच्यापासून अस्त्रविद्या संपादन केलेली आहे. अर्जुन मोठा जिज्ञासू आहे. प्रयत्न आहेत, बुद्धिमत्ता चांगली आहे. सर्व काही ग्रहण केलेले आहे. असा हा एकटा, समर्थ राहिला असता तरी चिंता नव्हती. अर्जुनाने आपले सामर्थ्य पूर्वी दाखविले होते. अज्ञातवासात विराटराजाच्या दरबारी बृहन्नडेच्या वेषात असतानासुद्धा त्याने कौरवांच्या सगळ्या सेनापतींचा पराभव केला. भीष्माचार्य, द्रोणाचार्य यांनी दुर्योधनाला सांगितले, 'हा अर्जुन आहे. आपण आता परत जाऊ या.' असा सल्ला दिल्यामुळे कौरवांना परत जावे लागले. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, अश्र्वत्थामा, कर्ण असे मोठे वीर होते. त्या सर्वांचा अर्जुनाने पराभव केलेला आहे. तोच अर्जुन आता त्याची बुद्धी हतबल झालेली आहे, युद्ध करू शकत नाही असे म्हणून बसून राहिला आहे. अशा वेळेला भगवंतांनी गीताज्ञानाचा उपदेश सुरू केला आहे.

भगवन्ताचे लोकमहेश्वर विश्वरूप

युद्ध करू शकत नाही हा निर्णय अर्जुनाने आपल्या मनाने, बुद्धीने घेतला असला तरी त्याच्या बुद्धीमध्ये अभिनिवेश नव्हता. दुसऱ्यांचे बरोबर नाही. मात्र एकट्याचेच बरोबर आहे. ही बुद्धी म्हणजे अभिनिवेश. सर्व कांतं आत्मीयं पश्यति ही एक बुद्धी. आत्मीयं एवं कांतं पश्यति हीही एक बुद्धी. अर्जुनाच्या बुद्धीमध्ये हा अभिनिवेश नव्हता. त्याची बुद्धी संप्रदायप्रविष्ट बुद्धी होती. अनुवृत्त बुद्धिः संप्रदायः अशी व्याख्या आहे. उत्तम माता आहे, पिता आहे, आचार्य आहेत. अर्जुनाची स्वतःची बुद्धीही चांगली आहे. पण अशाही बुद्धीमध्ये मोठा दोष निर्माण झाला आहे. देवांपासून मंत्रविद्या मिळालेली. पार्थाशिवाय दुसरा धनुर्धर नाही असा लौकिक, अशी परिस्थिती असताना सुद्धा बुद्धिबल गेल्याबरोबर सगळ्याच मोठा प्रसंग निर्माण झाला आहे. अर्जुनाला शब्दप्रमाणाचा उपदेश झाला, धर्मशास्त्राचा व्यावहारिक दृष्टीचा उपदेश केला, 'युद्ध करणार नाहीस. हीं काही तुझी दया नाही. सर्व लोक अर्जुन भीतीने पळून गेला असे म्हणतील. तुझ्या दयेकडे कोणाचे लक्ष जाणार नाही' हे सर्व व्यावहारिक दृष्टीने त्याला सांगितले. शेवटी विश्वरूप दर्शन झाल्यानंतर मात्र

तो घाबरला आहे. “ कोण आहात आपण, महाराज ? ” असे त्याने विचारले. त्यावेळी अर्जुनाच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे भगवंतांनी दिली आहेत.

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समार्हुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥

भगवान सांगतात - ‘ मी काल आहे. सर्व लोकांचा संहार करण्याचा माझा संकल्प होऊन गेलेला आहे. युद्ध सोडून जायचे तर तू जा. तू जाऊ शकतोस. एक अर्जुन गेला म्हणून हे राहू शकतील अशी समजूत करून घेऊ नकोस. युद्धातून गेले म्हणजे हिंसा होणार नाही आणि पुण्य मिळेल असे वाटत असेल परंतु तुला काही लाभणार नाही. स्वधर्म त्याग केल्यामुळे तुला पापच लागणार आहे. आणि हे सर्व नाहीसे होणार आहेत हे ठरलेलेच आहे.’ अशी ईश्वराची नियामक शक्ती.

अर्जुनासारखा, मोठा योद्धा त्याच्या बुद्धीमध्ये दोष उत्पन्न झाला. युद्ध करणार नाही असे तो म्हणतो आहे. तरी सुद्धा संकल्प होऊन गेलेला आहे. हा त्या पूर्णशक्तीचाच संकल्प आहे. त्या सर्व नियामक शक्तीच्या संकल्पामुळे युद्ध होऊन सर्वांचा विनाश झाला. आणि त्याच नियामक शक्तीच्या संकल्पामुळे उत्तरेच्या गर्भाचे रक्षण झाले - अशी दोनही प्रकारची उदाहरणे दिसून येत आहेत. ईश्वराचे दर्शन, ईश्वराचे ज्ञान सर्व लोकमहेश्वरम् या रूपाने व्हायला पाहिजे तरच आपल्या मार्गावरून आपण जाऊ शकू.

भगवंताने विश्वरूप दाखविल्यामुळे अर्जुनाची बुद्धी ताळ्यावर आली आहे. विश्वरूप दर्शन का झाले याचे कारण कृपा. एवढा मोठा योद्धा असून सुद्धा ते रूप पाहिल्यानंतर घाबरून गेलेला आहे, त्याला पाहवेना ते विराट स्वरूप. दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरम्, म्हणून भगवंतांनी साधन दिले. अशी व्यवस्था करूनसुद्धा बुद्धीमधील असलेल्या दोषामुळे आणि मुळामध्ये अधिकार आलेला नसल्याने अर्जुन घाबरून गेला आहे. द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम अशी, आधी जिज्ञासा व्यक्त केली आणि नंतर भयभीत होऊन आपले पहिले रूप मला दाखवा असे अर्जुन म्हणू लागला. विश्वरूप-दर्शनासाठी आवश्यक असणारी बुद्धीची पूर्णता अर्जुनाजवळ नव्हती. ती बुद्धीची योग्यता होण्याकरिता त्याला कितीतरी प्रयत्न करायला पाहिजेत. ‘ बहूनां जन्मतां अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ’ असे भगवंतांनीच सांगितले आहे. मग हे विश्वरूपदर्शन योग्यता नसताना कसे झाले, असा प्रश्न उपस्थित होतो.

ईश्वराची कृपा हे त्याचे उत्तर आहे. 'मी प्रसन्न झाल्यामुळे माझ्या प्रसादाने तुला हे रूप दिसले आहे', असे भगवान म्हणतात. 'मया प्रसन्नेन तयार्जुनेः रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्'. शिष्यावर अनुग्रह करायची इच्छा आहे. त्याचे कल्याण व्हावे अशी इच्छा आहे. शिष्याची शक्ती नसताना स्वतःची अनुग्रह बुद्धी वापरून भगवंताने त्याला विश्वरूप दर्शन दिले आहे. बुद्धीची पूर्णता होऊन विश्वरूपदर्शनाची योग्यता येण्याकरिता कितीतरी प्रयत्न केले पाहिजेत हे आपल्याला दिसून येत आहे.

कर्ता भोक्ता ईश्वर

भगवंताने अर्जुनाला लोकमहेश्वर हे आपले स्वरूप दाखविले आहे. आणि 'भोक्तारं यज्ञतपसां' असेही सांगितले आहे. यात मगळा कर्मयोग आलेला आहे. स्वतंत्र वैशिष्ट्यामुळे कर्मयोगात मानसिक उपामने-लाही स्थान आहे. यज्ञतपादी अनेक कामे आहेत. त्याचा भोक्ता ईश्वर आहे. अर्थात कर्ताही ईश्वरच आहे. कर्त्याशिवाय भोक्ता कसा येईल? कर्ता एक आणि भोक्ता वेगळा असे झाले तर सर्व अव्यवस्थाच होईल. कोणी कर्म करणार नाही. आपण कर्म करायचे आणि फळ दुसऱ्याने घ्यायचे ही आपत्ती आहे. बौद्धांनी सर्व क्षणिक मानले. सर्व म्हणजे आत्मासुद्धा सर्व क्षणिक क्षणिक प्रत्येक क्षणाला आत्मा बदलला. अहं अहं प्रत्येक वेळेला निराळा झाला म्हणजे एका अहंने कर्म करायचे दुसऱ्या अहंने भोगायचे. ही आपत्तीच आहे कोणी तरी एक स्थिर असला पाहिजे. अहंता तरी क्षणिक म्हणू नये. क्षणिकत्व सिद्ध होत नाही हा विचार मोठा आहे. भोक्ता ईश्वर आहे आणि कर्ताही ईश्वरच आहे. बुद्धीचे कर्तृत्व आहे, जीवाचे कर्तृत्व आहे. तथापि बुद्धीला प्रवर्तक अशी वेगळी शक्ती आहे. यो बुद्धेः परतस्तु सः बुद्धीच्याही पलीकडे एक श्रेष्ठ तत्त्व आहे. आणि सर्वही बुद्धीमध्ये त्याचा संबंध आहे. सर्व भूतांच्या बुद्धीमध्ये संबंध असलेले हे एक तत्त्व आहे. या सर्व बुद्धि-समष्टीला प्रेरणा त्या तत्त्वापासून मिळते आहे. अर्थात कर्तृत्व, बुद्धी यांना प्रवर्तक अशी शक्ती आहे हा एक विचार उत्पन्न झाला म्हणजे भोक्ता तो आहे. कर्ताही वस्तुतः तोच आहे. बुद्धितत्त्व आपण आपल्याकडे घेतल्यामुळे 'मी करतो' असे आपण समजतो. परंतु हे सर्वही कर्तृत्व ईश्वराचेच आहे ही ईश्वरार्पण बुद्धी ज्या वेळेला निर्माण होईल त्यावेळेला सर्वही कर्म शुद्ध होते. पाप-पुण्य हा विभाग संपून जातो. हे एक ज्ञान आहे.

ईश्वराचे लोकमहेश्वर स्वरूप अशा प्रकारचे आहे. सर्व कर्मयोग त्यामध्येच अंतर्भूत होतो. बुद्धीच्या बलाने सर्व कर्म व्हायचे. बुद्धीच्या नियंत्रणाखाली सर्व इंद्रिये आहेत. देह आहे. बुद्धीच्या निर्णयामुळे बाकीची सगळी कार्ये होतात. हेही ज्ञान झाले पाहिजे.

आणि तिसरे ज्ञान म्हणजे 'सुहृदः सर्वभूतानां' या ईश्वराच्या लोक-महेश्वर स्वरूपाचे ज्ञान, हे लोकमहेश्वर स्वरूप सर्वांना प्रेरक स्वरूप आहे. नियामक स्वरूप आहे. त्याचे ज्ञान कसे व्हायचे ? त्याची कृपा व्हायची कशी ? हे जे लोकमहेश्वर स्वरूप आहे ते भक्तियोगाला अत्यंत उपकारक असे स्वरूप आहे. कोणीही असो ज्याच्या अंतःकरणामध्ये प्रेम आहे, भाव आहे, भावासक्ती आहे त्या सर्वही भूतांचा तो सुहृद आहे. परमात्मा स्वतःच उपकारी आहे. भक्ताकडून सर्वही साधने करवून घेणाराही आहे. भगवंताने अर्जुनाला स्वतःच आपण होऊन विश्वरूप दाखविले आहे. त्वमेव सर्वं मम देव देवः ही भावना बुद्धीमध्ये उत्पन्न होते ती यामुळेच. साधन आणि साधनांना लागणारी बुद्धी यांच्यामध्ये येणारी विघ्ने आहेत, प्रतिबंध आहे. त्यांचा निरास करणे ही सगळी कार्ये त्या एका परमात्म शक्तीच्या द्वारा चालू आहेत. 'सर्वही तोच आहे.' अशी बुद्धी साधकाची, भक्ताची ज्या वेळेला होईल त्या वेळेला त्याची बुद्धी परिपूर्ण बुद्धी झाली असे समजायला हरकत नाही.

प्रल्हादाला त्याच्या गुरुजींनी विचारले की तुला हरीचे भजन करायला कोणी सांगितले ? त्याने उत्तर दिले की 'हे कोणी सांगून होत नाही. मी भजन करीत नाही. माझ्या बुद्धीला प्रेरणा करणारा जो चक्रपाणी आहे त्याच्या इच्छेने माझ्याकडून भजन होते. मी करीत नाही.' म्हणजे ही ईश्वरार्पण बुद्धी साधन करताना आपोआप निर्माण झाली आहे. ईश्वरानेच सर्व केलेले आहे. भजन तोच करीत आहे ही बुद्धीची परिपूर्णता. ईश्वराशी ज्या ज्या बुद्धीचा संबंध आलेला आहे ती बुद्धी पूर्ण होते.

पूर्णबुद्धिचे दर्शन

पूर्ण बुद्धी कशी असते, पूर्ण ईश्वर शक्तीचा संबंध आल्यावर बुद्धीची पूर्णता कशी होते, याचा गेले दोन दिवस आपण विचार केला. आज पू. धुंडा महाराजांच्या रूपाने पूर्णतत्त्वाशी संबंध असलेल्या पूर्ण बुद्धीचे प्रत्यक्षच दर्शन होत आहे. यावतूजिव अखंड पूर्णतत्त्वाशी संबंध ज्या बुद्धीचा आहे ती बुद्धी कशी

असू शकते, याचे धंडामहाराज हे प्रात्यक्षिकच आहे. आज सभेला ते अध्यक्ष म्हणून आहेत. हा मोठा भाग्याचा योग आहे.

या भारतभूमीत मोठी मोठी पंडित मंडळी होऊन गेली. यात तर्कशास्त्रातील पंडित आहेत. वेदांत शास्त्रातील पंडित आहेत. त्यांची स्व-तंत्र अशी बुद्धी झालेली आहे. त्या बुद्धीमध्ये पूर्णता येण्याकरिता जो गुण आवश्यक आहे, ज्या पूर्णतत्त्वाशी, ईश्वरतत्त्वाशी संबंध आवश्यक आहे-तो या प्रत्येक पंडिताच्या बुद्धीत दिसतो.

तर्कशास्त्रामध्ये गदाधर भट्टाचार्य हे मोठे प्रसिद्ध पंडित होऊन गेले. त्यांचा संप्रदाय संबंध भारतात आहे. न्यायशास्त्रात त्यांचेच ग्रंथ पढविले जातात. न्यायशास्त्रातील नवीन कठीण पदवी त्यांनी निर्माण केली. ती कशाने मिळाली, हे आपल्या ग्रंथात शेवटी त्यांनी सांगितले आहे.

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत् सुरवरावतंसी भवत्
पदांबुजरजः कृपाकलिततीक्ष्णधीसंपदा ।
गदाधर विनिर्मिता कठिण तर्क दुर्गाटवी...
नवीन पदवी मुदं वितनुतां सदा धीपदा....

सुरवर नित्य जिला नमस्कार करीत आहेत, त्या गिरीन्द्र दुहितेच्या पद-कमलाच्या रजःकणांची कृपा माझ्यावर झाली. म्हणून मला ही तीक्ष्ण बुद्धि संपदा मिळाली. अशी गदाधरांची धारणा आहे.

दुसरे न्यायपंडित जगदीश यांचे ग्रंथही अभ्यासाला आहेत, त्यांचीही धारणा अशीच आहे. त्यांच्याही अन्तःकरणामध्ये परतत्त्वाबद्दल अत्यंत प्रेम आहे. शिवाय त्यांनी तर्ककर्कश बुद्धीही मिळविलेली आहे.

याच्याही पलीकडे आपण विचार केला तर मधुसूदन सरस्वतींचे स्मरण होते. मधुसूदन सरस्वती सभेत आले म्हणजे इतर सर्व मोठे पंडित घाबरत असत. अद्वैतसिद्धी ग्रंथ त्यांनी केला. त्याच्या आरंभीच त्यांनी बुद्धी, श्रद्धा या विषयी लिहिले आहे. श्रद्धा आणि चिकित्सा यांचा समन्वय मधुसूदनांच्या ठिकाणी आहे. शास्त्र वाङ्मयांचा अभ्यास पूर्ण केला आहे. काव्याचा अभ्यासही झाला आहे. अत्यंत प्रयत्नांनी अद्वैतसिद्धी केली असे ते म्हणतात.

श्रद्धाधनेन मुनिना मधुसूदनेन ।

संग्रह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्ना

बोधाय वादि विजयाय च सत्वरणाम्
अद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ।

अद्वैतसिद्धी ग्रंथ रचनेचे फल काय आहे हे मधुसूदन सरस्वती सांगताहेत. बोध आपल्याला व्हावा अशी इच्छा करणारी माणसे आहेत. बुद्धीच्या अनेक तऱ्हा आहेत. लोकांमध्ये आपण आणखी बुद्धिमान ठरावे, यशस्वी ठरावे, सर्वांना निरुत्तर आपल्याला करता यावे — या इच्छेनेही अनेक लोक येतात. त्यांना या अद्वैतसिद्धीचा उपकार होतो. त्याच प्रमाणे ज्यांना खरा यथार्थ बोध करून घ्यावा, असे वाटते त्यांनाही अद्वैतसिद्धी उपकारक आहे. यात बुद्धीची योग्यता कशी असते हे मधुसूदन सरस्वतींनी दाखविले आहे.

मधुसूदन सरस्वतींनी अनेक ग्रंथ लिहिले. आक्षेपांचे खंडण केले. तरी-सुद्धा काहींचे समाधान झाले नाही. त्यांचे आक्षेप पुनः पुन्हा येऊ लागले. त्या सर्वांना अखेरचे उत्तर लिहून ठेवले. इतःपर उत्तर देण्याची आवश्यकता नाही असे म्हणून स्वस्थ राहिले. बुद्धीचा असा उत्कर्ष संपादन करणाऱ्या मधुसूदन सरस्वतींची बुद्धी बुद्धीला पूर्णता देणाऱ्या पूर्णतत्वाशी संबंधित होती. ते सांगत :

वेशी विभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिंबफलाधरोष्ठत् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जान ॥

भगवद्गीतेवर मधुसूदन सरस्वतींचीही टीका आहे. ती टीका लिहीत असताना एके ठिकाणी त्यांनी असा उल्लेख केला आहे. 'गीतेवर व्याख्या भाष्यकारांनीही (आद्य शंकराचार्यांनी) केलेली आहे. आणि मीही केलेली आहे. मीही गीतेचा व्याख्याता आहे आणि भाष्यकारही व्याख्याते आहेत. पण त्यांची माझी बरोबरी मात्र नाही. तुलेमध्ये एका बाजूला सोने व एका बाजूला गंज घातलेली आहे. म्हणजे गुंज आणि सोने यांची बरोबरी झाली का ? माझी सामान्य बुद्धी आहे' इतकी शाब्दे परेच निष्णात अशी त्यांची परिपूर्ण बुद्धी आहे. शिवाय बुद्धीचा पूर्णतत्वाशी संबंधही आहे. पुनः विनीत भावही आहे. आचार्यां-बद्दल अत्यंत आदरभाव आहे. थोरपण पदा सांडजे । जे जगा धाकुटे होईजे — असे ज्ञानदेव म्हणतात त्या उक्तीनुसार मधुसूदन सरस्वतींचा हा बुद्धीचा उत्कर्ष आहे.

यप्रमाणे अनेक उदाहरणे सांगता येतील. बुद्धीमध्ये परिपूर्णता येण्या-करिता अनेक मंडळी बाह्य प्रयत्न करीत असतात. परंतु बुद्धीचा परतत्वाशी

संबंध जोडण्यामुळे ईश्वराच्या कृपेने बुद्धीमध्ये काही न्यूनता राहिली असल्यास ती दूर होऊन बुद्धीची परिपूर्णता होते.

सर्वगामी श्रीदत्तात्रेय

श्रीदत्तात्रेयांच्या अवतारासंबंधी सद्गुरु वासुदेवानंद सरस्वती महाराजांनी श्रीदत्तात्रेयांची दिनचर्या एका ठिकाणी लिहून ठेविली आहे. कालमर्यादा या अवताराला नाही हे एक वैशिष्ट्य सांगितले. त्याचप्रमाणे श्रीदत्तात्रेय सर्वांचे गुरू आहेत. देवही त्यांचे शिष्य आहेत. दैत्यही—प्रल्हादासारखे—शिष्य आहेत. परशुरामांनाही त्यांनी उपदेश केला आहे. वसिष्ठासारखी मोठी मोठी तपस्वी सिद्ध मंडळीही त्यांच्याकडे येत आहेत. सगळ्यांना उपदेश केला आहे. श्रीदत्तात्रेय हे सर्वगुरूस्वरूप असल्याने त्याही दृष्टीने त्यांचे महत्त्व वर्णन केलेले आहे. सर्वही जीवांच्या बुद्धीची सुधारणा करण्याकरिता कार्य अखंड चालले आहे. ते कसे चालले आहे हे दाखविण्याकरिता त्यांची थोडी दिनचर्या दिलेली आहे.

यस्यास्ति माहुरे निद्रा निवासः सिंहपर्वते ।

प्रातःस्नानं च गंगायां ध्यानं गंधर्वपत्तने ॥ १ ॥

कुरुक्षेत्रे चाचमनं धूतपापेश्वरे तथा ।

विभूतिधारणं प्रातःसंध्या च करहाटके ॥ २ ॥

कोल्हापुरेऽस्य भिक्षा च पांचालेऽपि च भोजनम् ।

तिलको व्हिठ्ठलपुरे तुंगापानं दिने दिने ॥ ३ ॥

पुराणश्रवणं यस्य नरनारायणाश्रमे ।

विश्रामो रैवते सायंसंध्या पश्चिमसागरे ॥ ४ ॥

ईश्वराचे गुरूस्वरूप योगिराज श्रीदत्तात्रेयांचा संचार प्रतिदिनी रोज आसेतु हिमाचल चालू आहे. त्यामुळे अनेक सद्भक्तांना मार्गदर्शनाचा लाभही होत आहे. अहर्निश चालू असणाऱ्या चित्तवृत्तींचा पूर्ण निरोध करता येणे हे कार्य श्रीदत्तात्रेयासारख्या महाविभूतींच्या सत्यसंकल्पानेच सहज साध्य होणारे आहे.

स्वतः सर्व निरीक्षण करायचे. कोण कोण साधन करीत आहे. कोणत्या साधकाच्या बुद्धीला प्रतिबंध झालेला आहे. त्यांच्या बुद्धीमध्ये सुधारणा कशी करायची आहे हे सर्व प्रत्यक्ष पाहण्याकरिता स्वतःचा सर्वत्र संचार आहे

हे या श्रीदत्तात्रेयांच्या अवताराचे वैशिष्ट्य श्रीवासुदेवानंद सरस्वती महाराजांनी स्पष्ट केले आहे.

प्रयत्नाने बुद्धी परिपूर्ण होऊ शकते, परंतु त्या बुद्धीशी ईश्वरतत्वाचा संबंध जोडला गेला पाहिजे. त्याच्याकरिता योग्य मार्गदर्शक सद्गुरू मिळाले तर ते हा संबंध जोडून देऊ शकतात.

बुद्धिविकासाची परिसीमा

पूर्ण बुद्धी विशालबुद्धी कशी असते, कशी होते हे भवत्पूज्यपाद श्रीशंकराचार्यांच्या चरित्रातील बालपणातील एक गोष्ट आहे, तीवरून स्पष्ट होईल. ही गोष्ट अनेकांना किंबहुना सर्वांना माहित आहे. तरीही ती पुनः पुनः वारंवार सांगावीशी वाटते. परिचित वस्तू जरी असली तरी अमर्याद प्रीती असेल तर ती वस्तू पुनःपुनः पाहिली तरी नवीन वाटते. भगवान श्रीकृष्ण द्वारकेमध्ये आले आणि सगळी मंडळी श्रीकृष्णांना पहायला आली. रोज श्रीकृष्ण जातात येतात मग सगळे काय पाहण्यासाठी आले आहेत ? याला अनुलक्षून माघकवी म्हणतात :

दिदक्षमाणाः प्रतिरथ्यमेयुर्मुंरारिमारादनघंः जनौघाः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा नवं नवं प्रीतर हो करोति . . . . !

असो. आचार्यांच्या बालपणातील कथा आहे. आचार्य तीन-चार वर्षांचे होते काल्ठी या गावी राहणारे. जवळच पूर्णा नदी वाहते आहे. तीगवर एक देवीचे मंदिर आहे आचार्यांचे पिताजी शिवगुरू हे रोज देवीची पूजा करण्याकरिता जात. रोज पूजा करून दुधाचा नैवेद्य दाखवायचे आणि परत आल्यावर मुलाला दूध आणून घायचे. मुलांनी आपले ते दूध घ्यायचे. एके दिवशी पिताजींना कामासाठी बाहेरगावी जाण्याचा प्रसंग आला. त्यांनी मुलाला सांगितले की बाळ, उद्या जाऊन तू जगदंबेची पूजा करून ये. आचार्यांना आनंद झाला. पिताजीबरोबर हेही एखादेवेळी जात असतील. पूजा पाहिलीही असेल. आईने पूजा सामुग्री तयार करून दिलेली आहे. सगळे पूजा साहित्य घेऊन बालबुद्धीला अनुसरून अत्यंत शुद्ध अन्तःकरणाने बालशंकराने पूजा केली आहे — ज्ञान मिळाल्यानंतरसुद्धा बालबुद्धीने रहावे असे बाल्येन तिष्ठामेत् असे वचन आहे. देवीला स्नान घातले. अंग पुसले. हळदीकुंकू लावले. फुलाची माळ घातली. नीरांजन उदबत्ती लावून ठेवलेली आहे. नैवेद्याचा दुधाचा प्याला पुढे ठेवलेला आणि प्रार्थना सुरू झाली— आईसाहेब

दूध घ्या आता. अन्तःकरणात ईश्वरभावना आहे. त्यामुळे विलक्षण भावासक्ती, विलक्षण प्रेम आहे. साक्षात जगन्माताच या ठिकाणी आहे अशी बालशंकराची भावना आहे. नामदेवही असेच होते. ते म्हणतात, पंढरीची मूर्ती घडविली नाही. बसविली नाही. तो साक्षात पांडुरंग आहे. त्याप्रमाणे साक्षात जगन्माता या ठिकाणी आहे अशा भावनेने आचार्य सांगताहेत—

आई, दूध घ्या. पण दूध कसे घेणार आणि कोण घेणार ? पाच मिनिटे झाली. दहा मिनिटे झाली. काही नाही. शेवटी आचार्य म्हणाले, माझ्या ' हातून चूक झाली असेल. मी अज्ञानी आहे. मला पूजाविधी माहिती नाही. पितार्जाच्या आज्ञेमुळे मी आलो. त्यांना आज सवड नव्हती. एकदा चूक झाली म्हटल्या- नंतर आपण माता आहात. मातेचा स्वभाव असा नसतो. चूक झाली म्हणून काय झाले ? हे वात्सल्याला शोभणार नाही.' असे म्हणत बाल शंकर रडायला लागले. शेवटी बराच वेळ झाल्यानंतर जगन्माता प्रगट झाली. ' काय झाले बाळ ? दूध घ्यायचे म्हणतोस का ? बरं घेते दूध ' असे म्हणून दुधाचा प्याला घेऊन संबंध दूध पिऊन टाकले. बाल शंकराने ते पाहिले आणि तो जास्तच रडायला लागला. जगदंबा म्हणाली, ' अरे तू सांगितल्यामुळे सगळे दूध घेतले. मग आता रडायचे कारण काय ? ' त्यावर आचार्य बोलू लागले, ' आई, इतकं रडून उपाशी राहून सगळं दूध तुम्ही पिऊन टाकले. मी आजपर्यंत समजत होतो की माझी आई फार प्रेमळ आहे. तिचे माझ्यावर फार प्रेम आहे. रोज पिताजी पूजा करून यायचे व मला दूध घ्यायचे. माझी आई सगळे दूध न पिता माझ्याकरिता थोडे तरी दूध मुदाम शिल्लक ठेवते आणि मला देते. आणि आज इतकं अर्धातास रडून उपाशी राहूनही सगळं दूध तुम्ही पिऊन टाकले.' यावर काय उत्तर देणार जगदंबा ? बालबुद्धी ती. काय सांगणार यावर. शेवटी जगन्मातेने बालशंकराला मांडीवर घेतले. आपल्या स्तनांतील दूध त्याला पाजलेले आहे. या दिव्य स्तन्यपानाने आचार्य तृप्त झाले. ते दूध नसून प्रत्यक्ष दिव्य ज्ञान उत्पन्न झालेले आहे. आचार्यांनी वर्णन केले आहे.

तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः

पयः पारावारः परिवहति सारस्वतमिव ।

दयावत्या दत्तं द्रविड शिशुरास्वाद्य तव यत् ।

कवीनां पौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥

(४७)

आई हे तुझे स्तन्य म्हणजे दिव्य ज्ञान आहे. या दिव्य ज्ञानाच्या बलाने हा एक द्रविड बालक क्रांतदर्शी मोठ्या कवीनाही कमनीय ठरलेला आहे.

- पूर्णता बुद्धीमध्य उत्पन्न झालेली आहे. ही ईश्वराची कृपा आहे. आपले काही नाही. हा शेवटचा बुद्धिविकास आहे. आणि तोच खरा आहे. सर्वही संतांचे प्रयत्न यासाठीच चाललेले आहेत. बुद्धिविकासाला विशालबुद्धी होण्याला कारण म्हणजे सर्वही कर्तृत्व त्या ईश्वरशक्तीचा परिणाम आहे ही जाणीव अन्तःकरणामध्ये आहे.

अध्यक्षीय समारोप— पू. श्रीधुंडामहाराज

पूजनीय श्रीदत्तमहाराजांच्या व्याख्यानमालेचा समारोप महाभागवत श्रीधुंडामहाराज देगलूरकर यांच्या अध्यक्षतेने झाला. श्रीधुंडामहाराजांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात संप्रदाय अद्वत यावर प्रत्ययकारी भाष्य केले.

पूज्य श्रेष्ठ श्रीदत्तमहाराजांचे महत्त्वाच्या विषयावर संरक्षित सुसंस्कृत विद्वत्ताप्रचुर अनुभूत असे विचार आपण ऐकलेले आहेत. पक्वान्नाचे जेवण झाल्यानंतर, आकंठ तृप्त होईपर्यंत, देकर येईपर्यंत जेवण झाल्यानंतर आपण वाढावे काय अशा अडचणीत मी सापडलो आहे. वेळ झालेलाच आहे. मी जास्त बोलू इच्छित नाही. बोलण्याचे कारणही नाही. आपल्या महाराष्ट्रीय जेवणाची पद्धत आपल्याला माहित आहेच की पक्वान्नाचे जेवण झाले तरी मागाहून ताकभात वाढायला सांगावा लागतो. त्याप्रमाणे वाढणारा आणतो. तो ऐच्छिक असतो. त्याचा आग्रह कोणी करीत नाही आणि कोणी नाही घेतला तरी वाढणाऱ्याला राग येत नाही. घेतला तर चांगलेच आहे. तर मी आपला दोनच मिनिटे वेळ घेईन, जास्त वेळ घेणार नाही.

संप्रदाय

ज्ञानेश्वर महाराज आणि दत्तसंप्रदाय असा विषय आहे. संप्रदाय या शब्दातूनच महत्त्वाचा अर्थ निघतो— सम्यक्प्रदान. आपल्याला त्याच्याकडून काहीतरी प्राप्त होणे त्याला संप्रदाय म्हटले जाते. अनेक संप्रदाय आहेत. संप्रदायाला विद्वानात, समाजात, भाविकांत मूल्य आहे. म्हणून आपल्याही विचाराला संप्रदाय हे रूढ नाव ठेवण्याची पद्धत रूढ झाली आहे. परंतु असे किती संप्रदाय आहेत याचा ऊहापोह मी करू इच्छित नाही. करण्याचे कारण नाही. आपल्याला ते माहितच आहे. त्यांना संप्रदाय म्हणावे की म्हणू नये हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. त्यांनी मला काही दिले आहे का ? त्यांनी काही प्रदान केले आहे का ? केले असेल तर सम्यक् आहे का ? सम्यक् या शब्दाचा अर्थ काय

की जे बाधित पाहिजे संदिग्ध पाहिजे, जे अज्ञात असले पाहिजे. पण लक्षात ठेवा मला कळले पाहिजे. जगतात असे काही पदार्थ आहेत. अज्ञात आहेत पण प्रयोजनशून्य आहेत. कावळ्याला दात किती ? मोजून करायचे काय ? अज्ञात आहे, प्रयोजनरहित आहे. उपयोग नाही. भूक लागली की जेवायचे सर्वांना कळते. त्याच्याकरिता सांगण्याचे कारण नाही. अज्ञात पण प्रयोजनवत पाहिजे. ते मला न कळले पाहिजे पण कळण्याची गरज पाहिजे हे लक्षात ठेवा.

रोग्याला औषध कळत नाही पण त्याला गरज आहे. ते कळते वैद्याला. पण गरज आहे रोग्याला. नवीन शब्द वापरू का ? “ विकेंद्रीकरण ” गरज आणि ज्ञान हे जेव्हा भिन्न केंद्रात जातात तेव्हा ते बाधक असते. वैद्याच्या केंद्रात ज्ञान आहे व रोग्याच्या केंद्रात गरज आहे. ज्याला गरज आहे त्याला ज्ञान नाही. ते वैद्याजवळ असते. त्याला गरज नसते. त्याचे पोट दुखत नसते. असे विकेंद्रीकरण जेव्हा होते, तेव्हा काय व्हावे लागते तर वैद्याचे ज्ञान व रोग्याची गरज एका केंद्रात यावे लागते. सगळ्याच गोष्टीचे विकेंद्रीकरण होणे बरे नाही, असे मला वाटते. सत्तेचे व्हावे न व्हावे हा मोठा राजकीय प्रश्न आहे, मी त्यात पडत नाही. पण घरा-घरामध्ये, बाप-मुलगा, भाऊ-भाऊ, मित्र-मित्र यांच्यात विकेंद्रीकरण होऊ नये असे मला वाटते. गुरुशिष्य एककेंद्री राहावेत अशी सर्वांची भावना आहे. असो. तेव्हा काय व्हावे लागते, वैद्य तरी रोग्याकडे आला पाहिजे नाहीतर रोगी तरी वैद्याकडे गेला पाहिजे. आम्हाला ज्याची गरज आहे जीवनात. आताच आपण साधन काय किंवा साध्य काय हे ऐकले. ज्ञात्वा मनःशांती हिची सर्वांना गरज आहे. पण ज्ञान नाही. संसारात शांतीची गरज आहे पण ज्ञात्वा नव्हे भोक्त्वा-भोगात शांती आहे. गीता सांगते, त्यागात शांती आहे. संसारात भोगान् लब्ध्वा. एका भोगलब्धतेने तृप्ती होत नाही. असा तो विषय. याकरिता संप्रदायाची गरज आहे. जे आपल्याला हवे आहे, ज्याची जीवनात गरज आहे. नव्हे, खरी गरज आहे जीवनातील जीवनत्व ज्यावर अवलंबून आहे. जीवनाचे जे अंतिम साध्य आहे. नव्हे जीवनाचे जे मूल्य आहे. तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ? जीवनाचे अंतिम आणि शाश्वत मूल्य जाणणे हे जाणणारी बुद्धी आहे. गीतेत अनेक वेळेला बुद्धी या शब्दाचा अर्थ अनेक अर्थाने अनेक वेळेला केला जातो. म्हणजे बुद्धीचे महत्त्व संसारातही आहे आणि परमार्थात तर अधिक आहे. हे लक्षात ठेवा.

भावना म्हणजे एक प्रकारची सुसंस्कृत बुद्धी. भावना बुद्धीला सोडून

नाही. बुद्धीचेच हे एक स्वरूप आहे. बुद्धी सुसंस्कृत होण आवश्यक आहे. वृत्तिशून्य अवस्था—ज्याला निर्विकल्प अवस्था म्हणतो याचा उल्लेख दत्तमहाराजांनी आपल्या व्याख्यानात केला आहेच. वृत्तिशून्य म्हणजे काय ? वृत्तीचा लय नाही, वृत्तीचा नाश नाही, वृत्तीचा बाध. वेदांतशास्त्रात लय, नाश आणि बाध यांच्या वेगवेगळ्या व्याख्या आहेत. लय नाशामध्ये प्रतियोगी कारण असते. हे शास्त्र मी येथे सांगू नये. माझा अधिकार नाही. न्यायशास्त्राच्या अशा प्रक्रिया आहेत. वृत्ती ही एक वेगळी स्वरूपस्थिती आहे. वृत्ती परमात्मस्वरूपात वेगळी नाहीच आहे. मी वृत्तीचा लय करतो म्हटले की वृत्ती मानली जाते त्या वृत्तीचे स्वरूप मानावेच लागते. बाध करताना देखील आद्य स्वरूप मानावेच लागते. नाही असे नाही. परंतु वास्तवरूपाने मानण्याचा अधिकार नाही आहे. तेव्हा वृत्तिशून्य स्थिती होण्याकरिता देखील वृत्ती नष्ट करणे टाकणे तेवढ्याने वृत्ती शून्य होत नाही. वृत्ती सूक्ष्म सूक्ष्म करीत करीत शून्यत्वाला प्राप्त होते आहे. त्या प्रकारची वृत्ती म्हणजेच बुद्धी.

वृत्ती आणि बुद्धी हे शब्द वेगळे आहेत. पण त्यांत भेद नाही. थोडासा प्रकार केला तर वेगळा पण स्वरूप वेगळे नाही आहे. तो बुद्धीचाच एक भाग आहे. तेव्हा बुद्धी जितकी जितकी सूक्ष्म करीत जाळ तितकी तितकी ती वृत्ती शून्यत्वाला प्राप्त होते. लहानपणी मुलाला पेपरमिंटची गोळी दिली जाते. ती गोळी तो खात असतो मुलगा. गोळी फोडली तर तिची गोडी मिळणार नाही. गोडी मिळते खाता खाता. तिचे रंग बदलत जातात. बदलत असताना ती हळूहळू लहान होत जाते. सगळ्यांचेच लहानपणचे अनुभव आहेत. बहुधा सगळ्यांचेच असावेत असे वाटते. शेवटी तिचे आकार, रंग, वेगवेगळे बदलत शेवटी ती जिरून जाते, एकरूप होते. तसेच वृत्तीचे आहे. एकेका कोषापासून, एकेका उपाधीपासून, एकेका विषयापासून त्या वृत्तीला विचाराने सूक्ष्म बनवीत बनवीत वृत्तीचा लय होतो हे तत्त्वज्ञानाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. ज्ञानेश्वरांनी हेच सांगितले. श्री दत्तात्रेयांनीही हेच कथन केले.

ज्ञानेश्वर, दत्तात्रेय आणि अद्वैत

दोन सांप्रदाय वेगळे आहेत असे मानायला मी तयार नाही. कारण ज्ञानेश्वरमहाराज अद्वैती होते. दत्तात्रेयांचे तत्त्वज्ञान अद्वैत आहे. अद्वैत दोन आहेत म्हणणे म्हणजे ते द्वैतच झाले ना ? त्याचा अद्वैत वेगळा

आणि याचा अद्वैत वेगळा म्हणजे याला काय म्हणणार आपण ? ज्याचे पर्यवसान द्वैतात होते त्याला अद्वैत म्हणणे म्हणजे शब्दांची विडंबना करणे आहे. अद्वैत म्हणजे एकमेवाद्वितीयम् ! जिथे द्वैताचा बाध आहे. अशी जी स्थिती आहे तीच अद्वैतस्थिती खरी आहे. मधुसूदनांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की त्यांना पकाने विचारले अद्वैत सिद्ध करता का ? अद्वैत सिद्ध करावे लागते का ? त्यांनी सरळ सांगितले की जे सिद्ध केले जाते त्यात अद्वैत नसते. सिद्ध केले जाते ते सिद्ध, साध्य, साधन या द्वैतात सापडते. अद्वैत सिद्धच आहे. फक्त आम्ही वर आलेल्या द्वैताचा आभास दूर करतो. विचाराने. तेवढ्याकरिता आमच्या उपपत्ती आहेत. युक्ती आहेत. तर्क आहेत. आणि प्रमाण आहेत. गुरुदेखील तेच करतात. दोघांचेही तत्त्वज्ञान एकच.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या अभंगातून दत्तात्रेयांचे वर्णन आहे.

पैलमेरुच्या शिखरी । एक योगी निराकारी ।

नुद्रा लावूनि खेचरी । ब्रह्मपदी बैसला ॥ १ ॥

तेणे सांडियेली माया । त्यजियेली कंथाकाया ।

मन गेले विलयां । ब्रह्मानंदा माझारी ॥ २ ॥

अनुहतध्वनि नाद । तो पावला परमपद ।

उन्मनी तुर्या विनोदे । छंदे छंदे डोलतुसे ॥ ३ ॥

ज्ञान गोदावरीच्या तीरी । स्नान केले पांचाळेश्वरी ।

ज्ञान देवांचे अंतरी । दत्तात्रेय योगीया ॥ ४ ॥

अशा रूपाने वर्णन केले आहे. एकनाथांचा तर आमचा दत्तसांप्रदायच होता. त्यांनी आपल्या ग्रंथातून सांगितले आहे. दत्तात्रेय दत्तात्रेय म्हणजे काय ? जिथे तीन गुणांचा योग्य समन्वय झाला. समन्वय तेव्हाच होतो. त्याचाच होतो ज्याचे ते अधिष्ठान उपादान उपाधी आहे. त्याच्यात वेदांताचा सिद्धांत आहे. समन्वय म्हणा, लय म्हणा, बाध म्हणा, हा कार्याचा कारण होतो. व्यवहारामध्ये आपल्या ठिकाणी तीनही गुण आहेत म्हणून सगळे काही दत्तात्रेय होत नाहीत. सर्व गुण रज, तम, सत्त्व या तीन भावांनी मोहित आहेत. सगळे गुण सगळ्यांच्या ठिकाणी आहेत. पण समन्वय नाही. समन्वय तिथेच होतो त्याचे जे अधिष्ठान आहे त्यात. म्हणून स्वतः ब्रह्मा, विष्णू, शिव हे आपापल्या बाह्य रूपांचा परित्याग करून एक रूपाने अवतरले. त्यांनी सांगितले आमचा एकच संबंध आहे; बाहेरची ही उपाधी सोडा, रंग सोडा.

जसा सूर्याच्या तेजात सगळ्या रंगांचा समन्वय असतो असे विज्ञान सांगते. सगळे रंग सूर्याच्या एका तेजात एकरूप असतात. तसे एका परमात्म स्वरूपामध्ये गुण आणि गुणमय भाव या सर्वांचे ऐक्य रहाते आणि ते ऐक्य तेथेच होते. जरी अनेक नद्या असल्या तरी त्यांचा समन्वय सागरातच होतो. इतरत्र होत नाही. त्याप्रमाणे सर्व गुणांचा समन्वय सर्व गुणातीत असणारा परमात्मा त्याच्या ठिकाणी होतो. म्हणून गीतेमध्ये गुणरहित शब्द वापरला नाही. गुणातीत शब्द वापरला. गुणरहित वेगळा व गुणातीत वेगळा. परमात्माही गुणातीत आहे. ज्ञानी पुरुषही गुणातीत आहेत. हे केव्हा दिसते ? गुणात राहूनच गुणातीत होता येते हे सर्वच संतांनी आपल्याला शिकविले. शवटी आपल्यालाही गुणातीत व्हावंसं वाटतं.

मनुष्य जर विचार करू लागला तर शेवटी काही वेळेला त्याला तमोगुणाचा कंटाळा येतो. बहुतेक येतो असे मला वाटते. क्रोधी अत्यंत क्रोधी, जमदग्नी जरी असला तरी पण त्याला आपल्या तमोगुणाचा कधीतरी कंटाळा येतो. काही वेळेला रजोगुणाचा कंटाळा येतो. याचा विस्तार करण्यासाठी मी आपला जास्त वेळ घेऊ इच्छित नाही. काही वेळेला सत्वगुणाचाही कंटाळा येतो. मी असा काय बसलो आहे वेड्यासारखा ? कुटुंब काय म्हणते आहे ? तिकिते अजून आणली नाहीत सिनेमाची ? मी असे बसणे योग्य आहे का ? याचा अर्थ असा की कोणीही त्रिगुणातीत होतो असे समजू नका. कारण कोणता न कोणता एक गुण बाधित झाला की त्याची जागा दुसरा गुण पकडतो. पटकावतो. शेवटी आपण कोणत्या ना कोणत्या गुणातच असतो. बाकीचे गुण पाठराखीपणा करीत असतात. कारण केव्हा न केव्हा त्यांनाही पुढे यायचे आहे. एखाद्या मंचावर एखादा वेषधारी कार्यकारी कार्य करीत असताना मध्ये जरी गेला तरी तो लोप होऊ शकत नाही, कारण दुसऱ्या प्रवेशात त्याला यावेच लागते.

आपला हा गुणांचा बाजार आहे. पण आपल्याला कंटाळा येतो त्या-अर्थी ते बाधक आहेत, म्हणूनच कंटाळा येतो. परंतु ती बाधकता दूर करण्याच्या साधनांचे ज्ञान, आणि त्या बाधकतेचे प्रमाणजन्य ज्ञान आपल्या-जवळ नसल्याने आपण पुन्हापुन्हा त्याला कवटाळीत असतो. आपल्याला देखील आपण गुणातीत व्हावे असेच वाटत असते. अव्यवहार्य बोध आपल्याला व्हावा अकर्मप्राप्त बोध आपल्याला व्हावा, त्या भूमिकेत आपणही असावे

आपणही स्थितप्रज्ञ असावे, गुणातीत असावे असे विचारी मनाला वाटते. पण ते साधण्याकरिता जे साधन करायचे ते साधन योग्य प्रमाणात सम्यकरूपाने प्रमाणरूपाने ज्यांच्याकडून मिळते त्याला संप्रदाय म्हणतात. तो संप्रदाय दत्तात्रेयांनी रूढ केला आहे, नव्हे, अनादीच आहे. जो त्यांनी प्रकट केला तोच संप्रदाय सर्व साधुसंतांनी आपापल्या रूपाने प्रगट केला. कोणत्याही संप्रदायाचे स्वरूप सांगितले तरी आरंभ नारायणम् पद्मनाभम् इथून तरी असेल नाहीतर आदिनाथ गुरू सकळ सिद्धाचा इथून तरी असेल. दत्तात्रेयाच्या रूपात या दोघांचा समावेश आहे. सर्वांच्या समुच्चयरूपाने तो अवतार आहे.

सर्व संप्रदायाचा उगम जिथून होतो आहे तीच एक स्वरूपस्थिती की ज्या स्वरूपस्थितीमध्ये त्रिगुणाची साम्यावस्था आपल्याला अनुभवाला येते आणि जी स्वरूपस्थिती ज्याच्या द्वारे शब्दाने प्रगट होते त्याला संप्रदाय असे म्हणतात. असा संप्रदाय एकच असतो. कदाचित नामभेद जरी असला तरी त्यात तात्पर्यभेद, प्रयोजनभेद, साधनभेद नसतो. तीच साधने सर्व साधुसंतांनी सांगितली आहेत. त्या साधनात भेद नाही आहे. शेवटी सर्वांनी हेच सांगितले की बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्त्या खरा संप्रदाय साध्याला मूल्य देतो. साधनात त्याचा आग्रह नसतो. कारण साध्याविषयी पूर्ण निश्चिती झाली आणि जर जिज्ञासा निर्माण झाली तर कोणतेही साधन केल्याशिवाय साधक रहातच नाहीत.

दत्तात्रेयांची एक कथा आहे. एका गृहस्थाला, भक्ताला वाटले की दत्तात्रेयांचे आपल्याला एकदा दर्शन व्हावे, भेट व्हावी. त्याने एका सत्पुरुषाला विचारले की महाराज दत्तात्रेयांची माझी भेट कशी होणार ? सांगितले त्याला. म्हणाले तुला खरी जिज्ञासा आहे का ? ते कोल्हापूरला दुपारी येत असतात. दर्शनाला, तू तिथे जा. पण ते मला ओळखू कसे येतील ? काही नाही. एक लिंबाची डहाळी हातात घेऊन दरवाज्यात उभा रहा आणि कोणालाही विचार येणाऱ्या-जाणाऱ्यास, का हो ही डहाळी कशाची आहे ? तो म्हणेल लिंबाची. तू म्हण लिंबाची नाही आंब्याची. मूर्ख आहेस म्हणाला तर जा म्हणावं. आणि जर कोणी तू आंब्याची म्हणाला असता बरं, आंब्याची म्हणाले तर तेच दत्तात्रेय असं समज. त्याप्रमाणे तो उभा राहिला. ही कथा चांगल्या श्रेष्ठांच्या मुखाने ऐकलेली आहे. त्याने पाहिले. येणाऱ्या-जाणाऱ्यास विचारले का हो हे कशाचं डहाळं आहे ? अरे, लिंबाचं आहे, नाही हो आंब्याचं आहे. मूर्ख कुठला ! ब्रह्मदेवदेखील आंब्याचं करू शकत नाही. वादाला सुरुवात झाली.

बरं नमस्कार. पुढे असे जो तो भेटतो त्याला त्याने सांगितले. शेवटी त्याचे भाग्य म्हणा, संतांची कृपा म्हणा, दत्तात्रेयांची स्वारी आली. त्यांनाही विचारले. कोणत्या रूपात, वेशात होते कोण जाणे ! महाराज, हे डहाळं कशाचं आहे? अरे लिंबाचे. नाहीं आंब्याचे. बरं आंब्याचे आहे. कवणे विषयी चित्ता आप्रहो नाही. त्यांनी सांगितले तू आंब्याची म्हटलं म्हणून काही बदल होत नाही. मी लिंबाचे म्हटले म्हणून लिंबाचे होत नाही. अनादि सिद्ध आहे. तुझ्या माझ्या म्हणण्याने त्यात काही बदल होत नाही.

तत्त्वज्ञान तेच असते. ते कोणाच्या आग्रही वृत्तीने, कोणाच्या आक्षेपाने, कोणाच्या बुद्धिचातुर्याने, कोणाच्या शंका-समाधानाने, कोणाच्या खंडण-मंडणाने ते तत्त्वज्ञान बदलत नसते. जे बदलत असते ते तत्त्वाचे अज्ञान तरी ठरेल नाहीतर अतत्त्वाचे ज्ञान तरी ठरेल. काहीतरी ठरेल. तेव्हा असे न बदलणारे तत्त्वज्ञान जे महात्मे सांगतात त्यांचाच एक विशिष्ट संप्रदाय तयार होतो. डोळे झाकून त्यांच्यामागे जावे. विचार तर करावाच करावा. पण ते भ्रमप्रमादादीदोषरहित आहेत. स्वार्थरहित, लोभरहित आहेत. जग-त्कल्याण हेच त्यांचे ध्येय आहे. त्यामुळे ते आपल्याला पटवून देतात, अशा भावनेने त्यांची कास धरावी. त्यांच्याकडून जीवनाचे अंतिम व शाश्वत मूल्य ओळखावे एवढीच माझी एक सद्भावना आहे. आपण श्रीदत्तमहाराजकवीश्वरांच्या मुखाने श्रेष्ठ तत्त्वज्ञान ऐकले आहे. मी काही अधिक बोलू शकत नाही. त्यांचा शिष्य प्रशिष्यदेखील शोभण्यासारखा नाही. मी माझी योग्यता ओळखून आहे. पण एवढंच समाधान आहे. आनंद वाटतो मला-सज्जनी आपुला म्हणितला. त्यांनी मला आपला म्हटलं यात मला समाधान आलं ! माझं सर्वस्व आलं. मी आपला अधिक वेळ घेतला याबद्दल मी आपणा सर्वांची क्षमा मागतो आणि मला चार शब्द इथे बोलण्यास संधी दिल्याबद्दल मी श्री. प्राचार्यांचे आभार नततो आणि माझे चार शब्द समाप्त करतो.